

OSMANLI'DAN
CUMHURİYET'E
ANAYASA, SEÇİM VE
MECLİS TECRÜBESİ
(1876-1923)

Fatih Mehmet Sancaktar

YAYIN NU: 1707
KÜLTÜR SERİSİ: 954

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-128-6

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Oğuzhan Murat Öztürk

Kapak Görseli: İlk Meclis-i Mebusan Binası, *Ayasofia Constantinople as Recently Restored by Order of H.M.The Sultan* (Fossati Albümü)

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Dizgi-Tertip: GNG Tanıtım

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ. SAN. VE. TİC. A.Ş
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk.
Güven İş Merkezi No:6/13, Bağcılar / İstanbul
Sertifika Numarası: 20699 Tel: (0212) 446 05 99

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Fatih Mehmet Sancaktar: Fatih Mehmet Sancaktar, Trabzonlu bir ailenin çocuğu olarak 1969'da Zonguldak'ta doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Zonguldak'ta tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümünü 1992 yılında bitirdi. 1993'de Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakóltesi'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Aynı yıl içinde İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda başladığı Yüksek Lisans ve Doktora lisansüstü eğitimini 2005'de tamamladı. Lisansüstü eğitim sürecinde akademik faaliyetlerini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü bünyesinde sürdürdü. 2006-2009 yılları arasında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakóltesi'nde Yardımcı Doçentliğe atandı. 2009'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda başladığı görevini halen Doç. Dr. olarak devam ettirmektedir. Çalışma alanları Son Dönem Osmanlı Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk Siyasi Hayatı ve Türk Demokrasi Tarihi'dir.

İÇİNDEKİLER

KISATMALAR	13
Ön Söz	15
GİRİŞ	17
A. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923) Kitabına Dair	17
B. Meclis-i Mebusan Öncesi Yönetime Katılım ve İktidarın Kontrolü	19
1. Merkez ile Taşra Arasında Sened-i İttifak	19
2. Tanzimat Dönemi: Eşit Tebaa ve Yeni Kurumlar	21
a) Yerel Meclisler: Muhassıllık Meclisleri	25
b) Islahat Fermanı: Islahat ve Düvel-i Muazzama Arasında Osmanlı Devleti	25
c) Tanzimat ve Islahat Fermanlarına Tepkiler	27
1) Kuleli Vakası	27
2) Yeni Osmanlılar Cemiyeti: Yeni Siyasi Dilin Temsilcileri	27
I. BÖLÜM	33
I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ: ANAYASA VE MECLİS-İ MEBUSAN	35
A. II. Abdülhamit ve I. Meşrutiyet	35
1. İlk Anayasa: 23 Aralık 1876 Kanun-i Esasisi	37
B. 1877-1878 Meclis-i Mebusanı, Seçim Sistemi ve Seçimler	43
1. Seçim Sistemi	43
2. 1877 Seçimi ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı	46
C. Meclis-i Mebusan'ın Açılışı ve Nutk-ı Hümayun	48
1. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Kısa Ömrü: Beş Aylık Faaliyet ve Kapanması	52
D. II. Abdülhamit Dönemi: Kanun-i Esasi İçin Yeniden Mücadele	55
II. BÖLÜM	65
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ: SEÇİMLER VE ÇOK PARTİLİ SİYASİ HAYAT	67
A. Birinci Dönem Meclis-i Mebusanı (1908-1912)	67
1. Geniş Halk Kitlelerinin Katılımı: 1908 Seçimi ve Seçim Kanunu	67
a) Seçim Kanunu	67
b) Seçim Faaliyetleri ve Propaganda	72
c) 1908 Seçimi ve Sonuçları	77
d) 1908 Seçiminde Yahudi, Rum, Ermeni, Arnavut ve Araplar	80
2. II. Meşrutiyet'in İlk Meclis-i Mebusanı'nın Açılması	87
a) 1908-1912 Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış	91
b) 1909 Kanun-ı Esasi Düzenlemesi	92
c) 1908-1912 Meclis-i Mebusanı'nda İTC/F ve İttihatçı-Muhalefet İlişkisi	96
3. İTF Karşıtı Muhalefetin Güç Birliği: Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Meclis-i Mebusanın Fesh Edilmesi	101
B. İkinci Dönem 1912 Meclis-i Mebusanı (1912)	110
1. 1908-1912 Meclis-i Mebusanı'nın Feshi Ardından	110
2. 1912 Seçimi	112

a) İTF ve HİF Arasında Seçim ve Seçmen: İttifaklar ve Propaganda	113
b) Seçim Faaliyetleri: İTF, İktidar ve Baskı	116
c) 1912 Seçimlerinin Sonuçları: İTF'nin Zaferi	117
3. 1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı	118
4. Bir Askeri İhtilal Cemiyeti: Halaskar Zabitan ve İTF'nin Düşüşü	121
5. Sonuçlanamayan Bir Seçim: Ağustos-Ekim 1912 Seçimleri	129
C. Üçüncü Dönem Meclis-i Mebusanı (1914-1918)	131
1. 1913-1914 Seçimi	131
a) Seçimin Tek Fırkası İTF ve Gayrimüslimler	134
2. 1914-1918 Meclis-i Mebusanı'nın Açılması ve Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış	143
3. 1914-1918 Meclis-i Mebusanı'nın Feshedilmesi ve Yeni Siyasi Süreç	147
III. BÖLÜM	159
SON OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI'NDAN BİRİNCİ TÜRKİYE	
BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE	161
A. Üçüncü Dönem Meclis-i Mebusanı'nın Feshi Sonrası Osmanlı Hükümetleri ve	
Seçim Tartışmaları	161
1. Damat Ferit Paşa Hükümetleri (1-3) (4 Mart 1919/19 Mayıs 1919/21 Temmuz 1919) ve	
Meclis-i Mebusan Seçimi	161
2. Ali Rıza Paşa Hükümeti (2 Ekim 1919-3 Mart 1920) ve 1919 Meclis-i Mebusan Seçimi ..	
167	
B. Dördüncü Dönem Meclis-i Mebusanı (1920)	170
1. 1919 Meclis-i Mebusan Seçimi: Seçim Süreci ve Katılan Siyasi Yapılar	170
a) 1919 Seçim Sonuçları	176
2. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Açılması (1920)	178
C. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1923)	189
1. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması	189
2. Birinci TBMM Seçimi ve Sonuçları	192
3. Birinci TBMM'nin Açılması	195
a) 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu	201
b) Birinci TBMM'nin Seçim Kararı Alması	204
SONUÇ	211
KAYNAKÇA	217
EKLER	229
Ek 1 / Meclis-i Umumînin Suret-i İntihâbına ve Ta'yinine Dair Ta'lîmat-ı Muvakkate	229
Ek 2 / Heyet-i Mebusanın Birinci Sene-i İctima'ıyyesi İçin Dersaadet ve Mülhakatından	
İntihab Olunacak Mebusaların Suret-i İntihabına Dair Beyanname	232
Ek 3 / Kanun-ı Esasi	237
Ek 4 / Meclis-i Mebusan İçin Dersaadet ve Vilayetlerden İntihab Olunacak Azanın Adedi	248
Ek 5 / İntihab-ı Mebusan Kanunu Layihası	250
Ek 6 / Kanun-ı Esasinin Tadil Olunan Mevadd-ı Hakkında Encümen tarafından Kaleme	
Alınan Esbab-ı Mucibe Layihası	264
Ek 7 / 7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanun-ı Esasi'nin Bazı Mevadd-ı Muaddelesine Dair Kanun	
(23 Aralık 1876 Kanun-ı Esasisi)	276
Ek 8 / Sait Paşa Hükümeti Tarafından Sunulan ve Daha Sonra Kanun-ı Esasi Encümenince	

Düzenlenerek 22 Haziran 1912'de Meclis-i Mebusana Genel Kurulunun Gündemine Çıkarılan Kanun-i Esasi Tadilatı	293
Ek 9 / Kanun-i Esasi'nin 5 Şaban 1327 Tarihli 7, 35 ve 43'üncü Mevadd-ı Muaddelesini Muaddil Kanun.....	294
Ek 10 / 7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanun-i Esasi'nin 102'nci Maddesi İle 2 Recep 1332 Tarihli 7'inci ve 43'üncü Mevadd-ı Muaddelesini Muaddil Kanun.....	295
Ek 11 / Teşkilat-ı Esasiye Kanun Layihası.....	296
Ek 12 / Büyük Millet Meclisi'nin Beyannamesi	299
Ek 13 / Teşkilat-ı Esasiye Kanun Layihası.....	300
Ek 14 / Teşkilat-ı Esasiye Kanunu.....	303
Ek 15 / Süleyman Necati (Erzurum) Salahattin (Mersin) Emin (Canik) Beylerin 25 Teşrinisani 1338 (25 Kasım 1922) tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkatini Muaddel Mevadd-ı Kanuniye Teklifi.....	306
Ek 16 / 27 Şubat 1923 tarihli Kanun-i Esasi Encümeni Tarafından Hazırlanan İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddel Kanun.....	308
DİZİN	321

Ön Söz

Türk demokrasisi zihniyet, teamül ve kurumlarıyla birlikte 19. yüzyıl dünyasında şekillenmeye başlamıştır. Bu şekillenme bir yandan Osmanlı toplum yapısı, tarihi ve siyasi hayatı diğer taraftan çok uzun yıllardır karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu Avrupa dünyası üzerinden yaşanmıştır. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve siyasi hayatında önemli değişimler görülmüştür. Bu değişimlerin bir yönünde Batı medeniyetinin etkisi ve Avrupalı devletlerinin baskısı vardı. Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatında yeni kurumlar tesis edilmiş, eğitim, iletişim, basın, ulaşım, iktisadi değişimler ve aydınların talepleriyle siyasi zemin farklılaşmıştır. Bu noktada basın vasıtasıyla bazı aydınlar ve bürokratlar yeni siyasetin sözcülüğünü üstlenmişlerdir.

Ancak bu farklı siyasi zemin doğrudan doğruya 1876'da anayasanın ilanı ve 1877'de meclisin açılmasıyla başlamıştır. Bu yüzden söz konusu tarihler Türk demokrasi tecrübesinin başlangıcı sayılabilir. Bu çalışma, Osmanlı Devleti temelinde bir bütünlük arz eden 1876-1923 sürecini ve tecrübesini inceleme arzusundadır. Her ne kadar başlangıç evresinde ilk anayasa ve bir meclisten bahsedilebilir ise de, bu tecrübenin önemli ölçüde uygulama imkânına kavuşması, 1908'den itibaren mümkün olabilmıştır. Çok partili seçimler, yürütmeyi kontrol eden ve denetleyebilen uzun süreli meclisler 1908'den sonra görülebilmştir.

Bu çalışma uzun bir süredir Türk demokrasi tarihi üzerine araştırma ve yayınlar yapan birinin elinden kaleme alınmıştır. Ancak yazım aşamasında bütün dünyayı sararak etkisi altına alan büyük virüs salgınına denk gelinmiştir. Bu yüzden bu çalışma için bazı kaynaklara ulaşamama yazım aşamasında fikir alış-verişi yapamam gibi eksikliklerden söz edilebilir. Bu noktadan hareketle hata ve eksiklikler bu çalışmayı kaleme alana aittir.

Bu çalışma birçok kişinin teşvik ve destekleriyle meydana gelmiştir. Bu yüzden çalışmanın vücut bulmasına katkı sağlayan herkese müteşekkir olduğumu belirtmeliyim. Öncelikle lisansüstü eğitimimin başından itibaren Türk demokrasi tarihine dair çalışma ve araştırmalara adım atmama sağlayan ve teşvik eden Prof. Dr. Cezmi Eraslan'a teşekkür ederim. Bu çalışmanın bazı kısımlarını okuma zahmetinde bulunan ve sıkça akademik sohbet ve tartışmalar yaptığımız Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü'nün katkısı unutulmazdır. Bu meyanda akademik sohbetlerinden zevk aldığım ve istifade ettiğim Doç. Dr. Abdurrahman Bozkurt'u ve Dr. Öğretim Üyesi Murat Aydoğdu'yu da saymalıyım. Yine bir an önce bu çalışmanın ortaya çıkmasını teşvik eden Prof. Dr. Recep Karacakaya'ya, benden desteklerini esirgemeyen Araş. Gör. Özlem Arslan'a, Ayşe Yüksel'e ve isimlerini sayamadıklarımın teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmaya görsel destekleri için Hayrullah Cengiz ve Cevat Ekici'ye minnettarım.

Sevgili eşim Sevim ve biricik kızlarım Hatice Betül ve Sinem, ayrıca teşekkürü hak etmektedir. Biliyorum ki uzun bir süreçte tamamlanan bu çalışma boyunca ailemi ihmal ettim. Her türlü destek ve hoşgörülerini takdire şayandır.

Son olarak çalışmanın basılarak kitap haline gelmesindeki teşvik ve desteklerinden dolayı Ötüken Yayınevi'nin çalışkan ve aydın editörleri Oğuzhan Murat Öztürk ve Göktürk Ömer Çakır'a teşekkürü borç bilirim. Bu meyanda Oğuzhan Murat Öztürk'ün bu çalışmanın sonuçlanmasındaki katkısına, özenli ve titiz incelemesine müteşekkirim.

İstanbul 2021

GİRİŞ

A. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923) Kitabına Dair

Türkiye'de 19. yüzyıldan itibaren yaşanan tartışmalardan, ıslah veya reform çizgisindeki uygulamalardan halk egemenliğine, demokrasiye evrilen süreç, hatırı sayılır bir zamana dilimine denk gelmektedir. Bu süreç, günümüz Türk demokrasisinde görüleceği üzere, birçok gelenek, teamül, yaklaşım, siyasi kültür ve düşünce inşa etmiştir. Bu yüzden bu siyasi kültürün, sadece Avrupa demokrasisi, düşüncesi ve tarihi üzerinden açıklanması sağlıklı olmayacaktır. Hatta sathi ve yetersiz değerlendirmelere yol açacaktır. Bu noktada Türkiye'deki halk egemenliği, demokrasi kültürü ve düşüncesi, kendi tarihi seyri içinden de incelenmeli ve izlenmelidir. Zira her siyasi kültür tecrübesini, kendi mekânı, zamanı ve tarihi içinde var etmektedir. Bu meydana başka siyasi düşünce ve kültür havzaları izlense, örneklense de, inşa edeceği politik geleceği kendi geçmişi ve şimdisi üzerinden mümkün kılmaktadır. Bir başka ifade ile siyasi kültürün inşa edilmesinde nesne, edilgen değil, var olmasına binaen zorlayıcı bir şekilde özne, etken bir konumdadır.

Türkiye'nin bu siyasi düşünce, kültür ve tecrübenin ortaya çıkarılmasında ve anlaşılmasında hatırı sayılır miktarda araştırma, eser ve hatırat kaleme alınmıştır. Bu noktada modernleşme, batılılaşma ve siyasi sistem gibi hususları konu eden ilgili bilim alanları ve yazımın yanı sıra tarihçilerin de kaleme aldığı bilimsel araştırmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bu araştırmalar teorik tartışmaların dışında doğrudan doğruya dönem kaynakları üzerinden bir kronoloji, olay anlatısı, kavramsal çerçeveleri sunma imkânı sağlamıştır. Bu yüzden bu tür çalışmaların Türkiye'deki siyasi düşünce ve kültürün anlaşılmasında ciddi bir farkındalık kazandırdığı söylenebilir.

Bu noktalardan hareketle I. Meşrutiyet'ten itibaren egemenliğin bir parçası olan halkın iktidara katılımına, iktidarı kontrolüne ve sınırlandırmasına dair atılan adımlar, bu çalışmanın üzerinde durduğu temel konudur. Bu meydana halk egemenliğine dair sürecin vücut bulduğu 1876-1923 aralığındaki zaman diliminin ulaştığı evre, bir kronoloji çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kronoloji çerçevesinde anayasa ve düzenlemeleri, fırkalar, seçim kanunu ve uygulamaları, hükümdarların açış konuşmaları, meclislerin açılış ve kapanış süreçleri, hükümet programları ve iktidar muhalefet ilişkisinin seyri, bu araştırmanın üzerinde durduğu başlıklar arasındadır. Ayrıca Osmanlı toplumunun önemli bir parçası olan gayrimüslimlerin bu süreçteki siyasi tavırları, üzerinde durulmak istenen konulara bir başka veçheden bakma fırsatı sunmuştur.

Ayrıca bu çalışmayla bir taraftan Türkiye'deki halk egemenliği ile ilgili mevcut literatürün bir kısmı ortaya çıkarılmak, diğer taraftan bu yazıma katkı sağlanmak istenmiştir. Eser özellikle belli bir süreç dâhilinde halk egemenliği okumalarına bir ilave çalışma

olması hedefiyle kaleme alınmıştır. Bu çalışmanın konusu ve başlıkları, tarihe dair olaylarla birlikte verilmeye çalışılmıştır. Bu noktada halk egemenliği ile ilgili bu hususların, metinlerin tarihî olaylarla birlikte var olduğu ve anlam kazandığı hatırlanmalıdır. Bu yüzden bu çalışmanın ekler kısmına anayasa, seçim kanunu metinleri konulmuştur. Zira bu metinler siyasi olayların ve süreçlerin hem sebebi hem de sonucu idi.

Bu çalışmanın incelediği zaman aralığı, bazı hususlar dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu noktada hükümdarın hukukunun sınırlandırılması, yürütmeye katılım ve kontrol amacıyla başlayan egemenlik tartışma ve mücadelesinin anayasal zemindeki ilerleyişi önem kazanmıştır. Nitekim 1876 Kanun-ı Esasi'yle (KE) halkın oylarıyla oluşacak Meclis-i Mebusan (MM), Osmanlı merkez teşkilatında hükümdarın yanında önemli ve yeni bir müessese haline gelmiştir. Bu anayasa ile atılan bu adım I. TBMM'de çok farklı bir evreye ulaşmıştır. Çalışmanın zaman aralığı ise, üç bölüme ayrılarak incelenmek istenmiştir. Bu bölümlendirme, tarihî süreçteki egemen-anayasa metni ve siyasi hayatın etkin gücü çerçevesi dikkate alınarak yapılmıştır. Her üç bölümü de birbirinden ayıran belirgin özellikler söz konusudur. Nitekim bölümlendirme, genel bir anlatımla II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), Anadolu Hareketi/Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) sırasıyla izah edilebilir. Bu yüzden birinci bölüm II. Abdülhamit'in etkinliğindeki bir dönemi 1876 KEsi'nden II. Meşrutiyet'in ilanına uzanan süreç ele alınmıştır. İkinci bölümde II. Meşrutiyet'in ilanından İttihat ve Terakki Fırkası'nın (İTF) hâkimiyetindeki üçüncü dönem MMsi'nin feshine kadar dönem üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümün konusu Anadolu Hareketi'nin etkinliği sayesinde oluşan son Osmanlı MMsi ve I. TBMM'dir.

Diğer taraftan her ne kadar bu çalışmanın sınırı dışında kalsa da, Türk tarihi ile ilgili siyasi yönetimler ve egemenlik üzerine yapılan tartışmalara ve süreçlere farklı sorular yöneltilmesi, yeni bakış açılarının kazandırılması gerekmektedir. Örneğin III. Selim, Sened-i İttifak çizgisi ve Batı düşüncesi ile başlatılan iktidara katılım, kontrol ve sınırlandırma kavramlarının daha önceki dönemleri de katarak tartışılması, Türk tarihinin dönemlendirme ve sürecine dair yazımı etkileyecektir. Böylece klasik dönem Osmanlı siyasi sisteminin 19. yüzyıl sonrası bürünmüş olduğu şekli ve Batı ülkelerden farklılıklarını daha sağlıklı bir okuma fırsatı verecektir.¹ Özellikle benzeri yaklaşımları barındıran tarih çalışmalarının artması önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın temel kaynakları, meclis tutanakları, dönem gazeteleri, hatıratlarıdır. Meclis tutanakları doğrudan doğruya siyasi yapıların, mebusların düşünce ve tavırlarını yansıtmaları açısından önemlidir. Bu kaynakların mebusların karşılıklı diyalogları üzerine kurulu olması, eserin adeta canlı bir anlatıma dönüşmesini sağlamaktadır.² Tutanaklarda öfke, hüsrân, eleştiri, heyecan, kendi fikrini hâkim kılmak için

¹ Klasik dönem Osmanlı yönetimi ve 19. yüzyıldaki gelişmelerle ilişkisine dair farklı bir bakış ve değerlendirme için bk. Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler", *Divan-Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi (Meşrutiyet I)*, XIII/24 (2008/1), s. 1-30.

² Meclis tutanakları ile ilgili önemli bir husus üzerinde durulmalıdır. Hakkı Tarık Us tarafından hazırlanan 1877-1878 MMsi'ne ait tutanaklar dönemin gazetelerinden toplanarak yayınlanmıştır. Bu yüzden 1908'den itibaren kayıt altına alınan tutanaklardan farklıdır ve resmi yayın niteliği taşımamaktadır.

mücadele görülmektedir. Hatta tutanaklardaki konuşma veya tartışmalar dönemin fikri seviyesi için bir ölçü haline gelmektedir. Bu noktada meclis içindeki herhangi bir konu sadece iç ve dış politik meselelere değil, aynı zamanda Batı ve Doğu medeniyeti, siyasi sistem, Türk ve dünya tarihi benzeri entelektüel tartışmalara evrilmiştir. Bu tartışmalara meclisteki bütün kesimler, oldukça selis ve akıcı Türkçeleri ile katkı sağlamışlardır. Mebusların önerileri, kanun metinleri, muhalefet-iktidar çatışma, mücadele alanı olmasının yanı sıra anlam, imla ve yazım açısından en iyi noktaya ulaştırılmaya çalışılmıştır.

Dönem gazeteleri, bu çalışmanın zaman aralığı içindeki siyasete dair fikri, politik görüşleri yansıtmasının yanı sıra tarih süreçlerdeki kronolojileri oluşturma ve boşlukları tamamlama imkânı vermiştir. Hatta meclis tutanaklarında yer alması gerektiği halde bulunamayan bazı metinler gazetelerde yayınlanmıştır. Bununla birlikte gazeteler genel itibarıyla bir siyasi yapının ve fikrin yayın organı şeklinde hareket ettiği unutulmamalıdır. Ancak gazeteler bu çalışma için kronolojinin tespiti dışında, belli siyasi yapıların tavır ve düşüncelerini doğrudan doğruya belirlemeyi ve değerlendirmeyi sağlamıştır. Bu noktada bu çalışma kaynaklardaki, dokümanlardaki malumatı, değerlendirmeden önce mümkün mertebe aktarma hedefi de vardır. Diğer taraftan dönem gazeteleri ve meclis tutanaklarında takvim yazımı, Hicri, Rumi ve Miladi şeklindedir. Bu çalışma miladi tarihleri dikkate almıştır. Hicri veya Rumi takvimlerin Miladi'ye çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun *Tarih Çevirme Kılavuzu* tercih edilmiştir.

B. Meclis-i Mebusan Öncesi Yönetime Katılım ve İktidarın Kontrolü

1. Merkez ile Taşra Arasında Sened-i İttifak

Nizam-ı Cedid şeklinde isimlendirilen yenileşme hareketi, III. Selim'in 1807'de tahttan indirilmesi ile başarısızlığa uğramıştı. Ciddi iç ve dış problemlerle uğraşıldığı bir zamanda tahta oturan II. Mahmut, III. Selim'in bu yenilikçi tarzını sürdürmek istemişti. Avrupa'daki askeri yapılar ayarında bir ordu kurarak, Osmanlı Devleti'nin yeniden eski gücüne ulaşmasını arzulamıştı. Ancak II. Mahmut bu arzusunu gerçekleştirebilmesi için saltanatını sağlam bir zemine oturtması gerekmişti. Zira III. Selim'in hayata geçirmeye çalıştığı yeniliklere muhalefet eden kesim belli ölçüde gücünü korumuştur. Ayrıca taşradaki Ayanlar karşısında merkezî otorite kuvvetlendirilmeli, iyice bozulan asayiş sağlanmalı idi. Bu yüzden II. Mahmut iktidarını borçlu olduğu ve sadrazamlığa atadığı Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın çabalarıyla Ayanlar ve merkezi yönetiminin katıldığı bir Meşveret Meclisi İstanbul'da 29 Eylül

Ayrıca bu tutanaklar usulüne uygun bir şekilde kaleme alınmamış, "azadan biri", "birisi", "bir efendi", "bir Rum", "Rodos mebusu" gibi ifadelerle ciddi bir belirsizliğe neden olmuştur. Ancak bu yayın 1877-1878 MMs'i ile ilgili çalışmalara çok önemli katkılar sağladığı inkâr edilemez. *Meclis-i Mebusan 1293-1877*, I, Hazırlayan Hakkı Tarık Us, İstanbul 1939; *Meclis-i Mebusan 1293-1877*, II, Hazırlayan Hakkı Tarık Us, İstanbul 1954. Ayrıca dönemin gazetelerdeki Meclis-i Mebusan tutanaklarına dair bazı örnekler için bk. "Meclis-i Mebusan'ın On Üçüncü İçtima'ı" *Vakit*, 21 Mart 1877, n. 501, s. 2-4; "Mebusan", *Basiret*, 14 Şubat 1878, n.2350, s. 2-4.

1808'de toplanmıştır. Bu toplantıya merkezî idare ve ayanların bir kısmı katılmıştır. Bu toplantının esas amacı merkezî idarenin otoritesini sağlamak ve güçlü bir ordu kurmaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin merkezi ile kuvvetli bir güç odağı haline gelen Ayanlar arasında karşılıklı ilişkiler belirlenecekti. Merkezî otorite ile İstanbul'a gelen bir kısım Ayan arasında Sened-i İttifak şeklinde isimlendirilen bir belge 7 Ekim 1808'de kaleme alınmıştır. Merkezî bürokrasideki büyük idarecilerin ve dört Ayanın imzaladığı bu belge, II. Mahmut tarafından onaylanmıştır. Sened-i İttifak, Osmanlı Devleti'nin geleneksel egemenlik anlayışını taşımayan ve daha önce örneğine rastlanmayan bir belge idi.³

Sened-i İttifak, bazı araştırmalarda hükümdarın hukukuna dair ilk sınırlandırma olmolarak önemli görülmüştür. Bu meyanda Türkiye'deki halk egemenliğinin başlangıcını temsil eden, mutlak bir hükümdarın yetkilerine ilk kez az da olsa bir sınır koyan tarihî bir belge olarak değerlendirilmiştir. Hatta Avrupa'daki egemenlik anlayışı ve belgeleriyle Sened-i İttifak arasında karşılaştırma ve tartışmalar yapılmıştır.⁴

Yedi maddeden oluşan bu belgeyi özetle ifade etmek gerekirse, öncelikle bütün Osmanlı bürokrasisi ve ayanlar sultanın korunmasına ve emirlerine sadakat sözü vermişlerdir (Madde 1). Ayanların topladığı asker "devlet askeri" şeklinde kaydedilecekti (Madde 2). Ayanlar Osmanlı Devleti'nin hazinesinin korunması ve gelirlerinin toplanması için güvence vermişlerdir (Madde 3). Eskiden olduğu gibi Padişahın emir ve yasakları Sadrazam üzerinden ilan edilecek ve uygulanacaktı. Yapılacak işler Sadrazama sunulacak ve izni alınacaktı. Sadrazam da yetkilerini kötüye kullanmayacak, görevlerinin ve kanunların dışına çıkmayacaktı. Aksi durumları Ayanlar engelleyecekti. Ayrıca her kurum yetkisi ve görevlerinin dışına çıkmayacaktı (Madde 4). Merkezî otorite ve ayanlar birbirlerinin haklarını, hukuklarını karşılıklı ve kendi aralarında güvence altına almışlar ve kefil, garantör olmuşlardır (Madde 5). İstanbul'da askerî ocaklar veya başka kesimlerce çıkarılacak kargaşalığın engellemesi için Ayanlar izin beklemeksizin harekete geçebileceklerdi (Madde 6). Ayanların kendi yönetimleri altındaki bölgelerdeki asayişini sağlamaları ve "mutedil" vergi almaları, "reayanın korunması" için elzemdi. Bu yüzden devlet merkezi ve ayanlar "haksız" vergileri ve zulmü engelleyecekti (Madde 7).⁵ Sened-i İttifak'ın genelinde Osmanlı Devleti'nin merkezî otorite ve ayanların otoritesini kabul ettiği görülecektir. Bununla birlikte merkezî otorite ve ayanlar imzaladıkları belgenin hükümlerine uyma ve bu hükümleri koruma noktasında birbirlerine karşılıklı olarak güvence vermişlerdir. Böylece merkezî otoritenin emirlerine sadakat, Sultanın hukukunun korunmasını güvence altına alın-

³ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Bellekten*, XXVIII/112, Ankara, 1964, s. 603-604; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2 (1998), s. 209-211; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, s.512-514; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları (YKY), İstanbul, 2000, s. 42-44. Alemdar Mustafa Paşa'nın davetine Ayanların katılımı ve imza sahipleri hususlarındaki görüşler için aynı çalışmalara bakılabilir.

⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 54-64; Sina Akşin, "Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/27 (1992), s. 115-123; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak", s. 514.

⁵ Sened-i İttifak'ın tam metni ve tahlili için bk. Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 604-609; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", s. 215-222.

I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ: ANAYASA VE MECLİS-İ MEBUSAN

A. II. Abdülhamit ve I. Meşrutiyet

II. Abdülhamit, meşrutiyet ve KE'yi ilan edeceğine dair vaatleriyle tahta çıkmıştı. II. Abdülhamit tahta çıkışından 12 gün sonra, 13 Eylül 1876'da bir Hatt-ı Hümayun yayınlamıştır. Bu belgede Mithat Paşa'nın "Avrupa ahengine dâhil" Osmanlı Devleti "tarik-ı terakkide komşularıyla hemrû olabilmek için onlar gibi aynı usullere tevfik-i hareket eylemesi" gerektiğinden "terakkiyât-ı milelin esbab-ı asliyesinden biri olmakla kavanîn-i şer'îye ve adet-ı kavmiyemiz dairesinde" "Devlet-i Aliyye'nin usul-ı meşrutiyeti kabul eylemiş olduğu" şeklindeki ifadeleri tercih edilmemiştir. Sadrazam Rüştü Paşa'nın onayladığı Cevdet Paşa'nın hazırladığı metin kullanılmıştır. Bu metinde meşrutiyet ibaresi yoktu. Şeriata ve mevcut ihtiyaçlara uygun kanunların hazırlanması için Osmanlı coğrafyası ve halkın "ahlakıyla" uyumlu bir "Meclis-i Umumi (MU)" oluşturulması yolunda müzakerelerin yapılması ve kararların padişaha sunulması tavsiye edilmiştir.¹

8 Ekim 1876'da Sadarettin Mabeyn Başkatipliğine gönderilen bir arz tezkeresiyle, KE ile Meclis-i Umumi'nin "vezaif-i dahiliyesi", vükela ve memurların "kaide-i mesuliyeti" ile ilgili "nizamât layihalarını" hazırlayacak bir komisyon kurulmasına daha önce karar verildiği hatırlatılmıştır. Bu noktadan hareketle komisyonun bir an önce toplanabilmesi için padişahın sunulan listedeki isimlerden üyeleri ve başkanı belirlemesi istenmiştir. II. Abdülhamit, aynı gün Şura-yı Devlet Reisi Mithat Paşa başkanlığında ve belirlediği isimlerden bir komisyonun kurulmasına onay vermiştir.²

Seçilen komisyon üyeleri mülkiye, ilmiye, askeriye ve gayrimüslimlerden oluşmuştu. Başlangıçta 25 kişiden oluşan bu komisyonun üye sayısı, 1876'nın Ekim ve Kasım aylarında yapılan toplantılara yeni katılımlarla birlikte artmış, 38'e kadar yükselmiştir. Ancak bu komisyon ve Osmanlı bürokrasisinde fikrî açıdan bir bütünlük olduğu söylenemez. Öncelikle KE ve bir meclisin açılması yönünde olumsuz düşüncelere sahip olanlar vardı. Örneğin Sadrazam Rüştü Paşa Osmanlı idaresinde ıslahatın yeterli olduğunu düşünürken, Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa meşrutiyet ve KE karşıtı idi. Ancak asıl fikri farklılıklar KE ve meclis lehinde tavır belirleyenler arasında

¹ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-ı İnkılab*, II, Takvim-i Vekayi Matbaası, İstanbul, 1295, s. 168-176; Selda Kılıç, *1876 Kanun-ı Esasî'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması*, s. 84-92.

² 8 Ekim 1876 tarihli komisyon listesinde seçilecek iki ferik ile birlikte 25 üye gözükmektedir. Şura-yı Devlet Reisi, Heyet-i Vükela Üyesi Mithat Paşa, Heyet-i Vükela'dan Namık Paşa Heyet-i Vükela'dan Mehmet Kani Paşa, Nafia Nazırı Server Paşa, Maarif Nazırı Cevdet Paşa, Şura-yı Devlet Üyesi Ohannes Efendi, Mekteb-i Sultani Nazırı Sava Paşa, Sami Paşa, Fetva Emini Kara Halil Efendi, Hariciye Müsteşarı Aleksandr Karatodori Efendi, Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, Nafia Müsteşarı Odiyan Efendi, Evkaf Müfettişliği Müsteşarı Ömer Efendi, Maarif Müsteşarı Ziya Bey (Paşa), Şehremini Kadri Bey, Uryanizada Ahmet Esad Efendi, Yesarizade Hayrullah Efendi, Meclis-i Tedkikat üyesi Ömer Efendi, Mahkeme-i Temyiz Üyesi Ramiz Efendi, Hilmi Efendi, Kostaki Bey, Abidin Bey, Seyfüddin Efendi bu komisyonun üyeleri idi. Bu listeye iki ferik eklenecekti. Bekir Sıtkı Baykal, "I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler", *Belleten*, XXIV/96 (Ekim 1960), s. 602-604.

idi.³ Bu meyanda komisyon çalışmalarına başlamadan önce Mithat Paşa tarafından II. Abdülhamit'e sunulan bir taslak, "memleket çıkarlarına aykırı kısımlar" bulunmasından dolayı yeniden incelenmek üzere kurula geri gönderilmiştir.⁴

Haftada 4 gün bir araya gelen bu komisyonun öncelikli görevi bir meclisin toplanmasını sağlayacak geçici bir seçim kanunu ve KE'yi hazırlamaktı. Komisyon kendi arasında 3 alt çalışma grubuna ayrılmıştır. Komisyon üyelerinden bazıları birden fazla alt çalışma grubunda da bulunmuşlardır. Cevat Paşa'nın başkanlığında vilayet ve idare ile ilgili yasalar, Server Paşa'nın reisliğinde basın kanunu hazırlanmakta idi. Diğer bir alt çalışma grubu KE'nin yazılmasıyla meşgul idi. Ziya Paşa, Namık Kemal, Ohannes Efendi, Sava Paşa, Ramiz Efendi, Abidin Bey, Hayrullah Efendi'nin bulunduğu bu grup, özellikle MU'nun Dâhili Nizamnamesi ve Seçim Kanunu üzerine çalışmaktaydılar.⁵

Mithat Paşa komisyon çalışmalarının KE'den önce meclisin toplanmasına odaklanmasını arzu etmekteydi. Bu yüzden alt komisyonda, halkın oylarıyla seçilecek bir Meclis-i Mebusan ve üyeleri padişah tarafından atanacak Meclis-i Ayan'dan müteşekkil bir Meclis-i Umumî'nin oluşturulması karara bağlanmıştı. Bu alt komisyonda MM'nin oluşturulması esasları, seçimler üzerine tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalar sonucu meclisler ve seçimlere dair bir geçici yönetmelik hazırlanmıştır. 7 maddelik bu geçici yönetmelik *Meclis-i Uminin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate* adı altında 15 Ekim 1876'da II. Abdülhamit'in onayına sunulmuştur. Padişahın 29 Ekim 1876 tarihli iradesinin ardından 5 Kasım 1876'da neşredilerek yürürlüğe girmiştir.⁶

Diğer taraftan meclis ve seçimlere dair yasaların hazırlanması esnasında birbirinden farklı ve tasarı halinde anayasa metinleri de mevcut idi. Bunlardan biri Mithat Paşa'nın II. Abdülhamit'e sunduğu "Kanun-i Cedid" adlı tasarı idi. Diğeri Mabeyn Başkâtibi Sait Paşa tarafından hazırlanan ve Fransa anayasasını temel alan tasarı metni vardı. Komisyonun bu iki metin üzerinde durmadığı anlaşılmaktadır.⁷ Bunların dışında Heyet-i Vekile'nin hazırladığı tasarılar da mevcut idi. Komisyonun incelediği bu tasarıların üzerlerinde Saffet Paşa, Sait Paşa, Namık Kemal, Mahmut Paşa gibi devlet adamları tarafından düzeltme ve değerlendirmeler yapılmıştır. Sonuçta bütün tasarıları inceleyen Komisyon, Heyet-i Vükelanın hazırladığı iki tasarı üzerinde daha

³ Birkaç kez toplantı yapacak olan bu heyete yeni katılımlarla üye sayısı artmıştır. Yeni katılan üyeler arasında Şura-yı Devlet Azası Namık Kemal, Mekatib-i Askeriye Nazırı Süleyman Paşa, Asım Efendi, Sahib Beyefendi, Yanko Efendi vardı. Bekir Sıtkı Baykal, "I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler", s. 614; Selda Kılıç, *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması*, s. 114-116, 119.

⁴ Seydi Vakkas Toprak, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, s. 21.

⁵ Selda Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 4(1992), s. 569-570; Seydi Vakkas, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi*, s. 22. Komisyon KE'nin yanı sıra seçim kanunu, MA ve MM'nin iç tüzüklerini hazırlamıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 161.

⁶ Bekir Sıtkı Baykal, "I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler", s. 605-612; Selda Kaya Kılıç, *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması*, s. 122-126.

⁷ Mithat Paşa ve Sait Paşa'nın tasarı metinlerine dair iki kaynak bulunmaktadır. Biri Osmanlı Arşivi, diğeri Ahmet Mithat Efendi'nin *Üss-i İnkılap* adlı eseridir. Her iki tasarı metni ve karşılaştırmalar için bk. Seydi Vakkas, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi*, s. 23-49, 94.

fazla durmuştur. Bu iki tasarı üzerinde yapılan çalışmalardan sonra KE nihai şeklini alacak ve 23 Aralık 1876'da ilan edilecektir.⁸

Komisyonun hazırladığı tasarıya Heyet-i Vekile ve II. Abdülhamit müdahale etmiştir. II. Abdülhamit anayasa çalışmalarında ve hazırlık aşamasında, *Padişah* ve *Halife*'nin hukukuna dair hususları dikkatlice takip etmiş ve kendine yakın önemli bürokratlara tasarı metinleri ve maddeleri üzerinde incelemeler yaptırmıştır. Bu meyanda komisyonun metninde antlaşma imzalama, savaş ve barışa karar verme, askeri hareketlerde Meclis-i Umumi hak kazanmıştı, “ahkâm-ı şer’iye ve kanuniyenin” uygulanması, cezaların affı ve düzeltilmesi gibi birçok husus padişahın hukuku ve yetkisi dışına çıkarılmıştı. Ancak padişahın hukuku ile ilgili hükümlerde çok ciddi değişikliklere gidilmiş ve hükümdara sürgün yetkisi veren 113. madde, ilan edilecek KE metnine eklenmiştir.⁹

Diğer taraftan komisyon çalışmalarında MU'nun oluşum şekli ve adı gündeme gelmiştir. *Millet Meclisi* ve *Umumi Meclis* şeklinde iki isim üzerinde durulmuştu. II. Abdülhamit'e verilen raporlarda Umumi Meclis ismi önerilmiştir. MU üyelerinin belirlenmesinde seçim veya atama usullerinden hangisinin tercih edileceği de tartışılmıştır. Komisyon üyelerinin bir kısmı her iki usulün bir arada kullanılmasını, yani üyelerin hem atama hem de seçimle belirlenmesi yönünde fikir beyan etmişlerdir. Bunun yanı sıra sadece seçim veya atama yapılmasını isteyenler olmuştur. Komisyon üyeleri arasında yapılan oylama sonucu Heyet-i Ayan'ın padişahın atamasıyla, Heyet-i Mebusan'ın seçimle oluşmasına karar verilmiştir. Seçimlerin yapılabilmesi için, acilliğine binaen geçici bir yönetmelik hazırlanması uygun görülmüştü. Komisyon seçimlerin iki dereceli olmasını esasa bağlamıştı. Buna göre Müntehib-i Evveller (Birinci Seçmen), Müntehib-i Sanileri (İkinci Seçmen) belirleyeceklerdi. İkinci seçmenler ise mebusları seçeceklerdi. Ancak bir an önce meclisin toplanması zorunluluğundan hareketle, daha önce vilayet, sancak ve kazalardaki idare meclislerine seçilen üyeler, 1877 seçimlerinde ikinci seçmen sayılmışlardır.¹⁰

1. İlk Anayasa: 23 Aralık 1876 Kanun-i Esasisi

Kanun-i Esasi, Tersane Konferansı'nın ilk toplantısının¹¹ yapılacağı 23 Aralık 1876'da II. Abdülhamit'in Sadrazam Mithat Paşa'ya hitabıyla başlayan Hatt-ı Hümayun¹² ile bir-

⁸ Seydi Vakkas, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi*, s. 50-51.

⁹ Selda Kaya Kılıç, “1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı”, s. 571-574; Seydi Vakkas, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi*, s. 51-52. Selda Kılıç, 4 Kasım 1848 ve 14 Ocak 1858 tarihli Fransız anayasalarının “satır satır” tercümesi olan Said Paşa'ya ait bir anayasa tasarısı ve Süleyman Paşa tarafından hazırlanan başka bir taslak olduğunu ifade etmektedir. Selda Kılıç, *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması*, s. 252-258.

¹⁰ Bekir Sıtkı Baykal, “I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler”, s. 615-616; Selda Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, *OTAM*, S. 30(2011), s. 30-33.

¹¹ Adem Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, TTK, Ankara, 2019, s. 330; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 159; Hikmet Öksüz, Ahmet Köksal, “93 Harbine Giden Yol: Tersane Konferansı ve Sonuçları”, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı “93 Harbi” -Vatan Neresi?- Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Edit. Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Arslan vd., Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 319-323. Hatt-ı Hümayun'un müsveddesi de Mithat Paşa tarafından hazırlanmıştı.

¹² *Düstur*, Birinci Tertip, IV, s. 2-20.

||| BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ: SEÇİMLER VE ÇOK PARTİLİ SİYASİ HAYAT

A. Birinci Dönem Meclis-i Mebusanı (1908-1912)

1. Geniş Halk Kitlelerinin Katılımı: 1908 Seçimi ve Seçim Kanunu

a) Seçim Kanunu

Meşrutiyet ihtilalinin hemen ardından İttihatçılar ile Sait Paşa ve ardından 6 Ağustos 1908'de iktidara gelen Kamil Paşa hükümetlerinin atması gereken önemli adımlardan biri hızlı bir şekilde seçimlerin yapılmasını ve MM'nin açılmasını sağlamaktı. Ancak 1877-1878 MMSi'nin oluşumu geniş halk kitlelerinin katılımını içeren bir tecrübeyi ortaya koymadığı gibi, çok uzun bir süredir seçimler yapılmamıştı. Bazı belirsizlikler ortadan kaldırılarak seçim hazırlıklarına bir an önce başlanılmıyordu.¹ Seçimlerin hangi kanun ve usullerle yapılacağı bu belirsizlikler arasındaydı. Bu meydana daha önce ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği üzere KE'nin 65 ila 70. maddeleri, seçimlerin 4 yılda bir ve gizli oyla yapılacağı, kimlerin aday olamayacağı ve kaç oyla mebus seçilebileceği gibi genel çerçeveyi belirlemiştir. Ancak 1908 seçimlerinin ilk hukuki dayanağı olan 1876 KE'si yetersizdi.

Bu yüzden 2 Ağustos 1908'de Heyet-i Vükela'da seçimlerin hangi kanunla yapılacağı tartışılmıştır. Öncelikle henüz elde kanunlaşmış bir seçim yasasının olmadığı ortaya konulmuştur. Ayrıca 1877-1878 Meclis-i Umumi'sinin oluşumunu için hazırlanan 29 Ekim 1876 tarihli Muvakkat Kanun (Meclis-i Umumi'nin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate) metni ise birçok noktalardan KE'ye aykırı hükümler içermekteydi. Bu noktalardan hareketle 1877-1878 Meclis-i Mebusan'ın ikinci toplantı devresinde hazırlanmasına rağmen kanunlaşmış kanunlaşmadığı bilinmeyen metnin seçimlerde kullanılması uygun görülmüştür. Bu kararın II. Abdülhamit tarafından aynı gün onaylanmasıyla² birlikte yürürlüğe giren bu kanun seçimlerin ikinci hukuki dayanağı olmuştur. 1877-1878 MMSi'nce hazırlanan bu kanun, 5 Bölüm, Mevadd-ı Umumiye, Madde-i Mahsusa olmak üzere 83 maddesiyle seçim sürecini ayrıntılı bir şekilde belirlemiştir.³

Seçim Kanununun "Devair-i İntihabiye ve Aksamı" başlıklı birinci bölümünde seçimlerin sancak merkezli yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca her sancak bir "daire-i intihabiye (Seçim Bölgesi)" ve her nahiye bir "şube-i intihabiye (seçim şubesi)" sa-

¹ Seçim kanunu ve seçimlere dair yazılar, gazete sütunlara taşınmıştır. "Mebusan İntihabı", *Sabah*, 29 Temmuz 1908, n.6768, s. 3; "Mebusana Aza Nasıl İntihab Etmeli?", *Sabah*, 1 Ağustos 1908, n.6771, s. 1; "İntihab-ı Mebusan Kanunu", *İkdam*, 6 Ağustos 1908, n.5099, s. 1; Ali Kemal, "Hak-ı İntihab, Rey-i Amm, Rey-i Mahdud", *İkdam*, 9 Ağustos 1908, n.5103, s. 1.

² *Düstur*, İkinci Tertip, I, 2 Ağustos 1908 (Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası), s. 16-18.

³ *Düstur*, İkinci Tertip, I, (20 Temmuz 1324-Mebusan İntihabının 1293 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunı-ye-i talimatı layihalarına tevfikan icrası hakkında irade-i seniyye), s. 14-37.

yılacaktı (Madde 1).⁴ Bu bölümde KE'nin 65. maddesindeki her 50.000 erkek nüfus için bir mebus seçileceği hususuna açıklık getirilmiştir. Sancakların nüfusunun elli binden az veya çok olması halinde kaç mebus ile temsil edileceği esasa bağlanmıştı. Buna göre 25.000-75.000 aralığında 1, 125.000'e kadar 2, 175.000'e kadar 3 ve 220.000'e kadar 4 mebus seçilecekti. Daha fazla erkek nüfusa sahip olan yerlerde ise yukarıdaki oran dikkate alınacaktı (2. Madde).⁵

İkinci bölümde ("Müntehibler Defterinin Tanzimi") seçmen defterlerinin düzenlenmesine dair esaslar belirlenmişti (3-9. Maddeler). Defterlerin oluşturulmasında belediye meclisleri ve nahiye meclisleri reisleriyle imam, papaz, haham ve muhtarlar görev alacaktı. Düzenlenecek defterlerde 25 yaş altı ve üstü erkeklerin isimleri ayrı ayrı kaydedilecekti. Seçme hakkı bulunmayanların durumu, sebebiyle birlikte defterin "mülahazat" kısmına işlenecekti.

"Heyet-i Teftişyenin Ve Müntehiblerin Vezaifi Ve Hukuku İle Suret-i İntihab" başlığı altındaki üçüncü bölüm en geniş olanı idi (10-56. Maddeler). 10. madde Heyet-i teftişyenin (Seçim Kurulu) oluşum şekli belirlenmişti. Bu heyetlere seçmenler tarafından itiraz yapılabilecekti. İtirazların kabul edilmemesi halinde istinaf mahkemesine başvuru hakkı vardı (14. Madde).

11. Madde seçme hakkına sahip olmayanları tespit etmiştir. Buna göre, 1- 25 yaşını tamamlamayan, 2- "hukuk-ı medeniyeye" sahip olmayan, 3-Yabancı vatandaşlığında veya "iddiasında" bulunanlar, 4- Geçici olarak "hizmet-i ecnebiye imtiyazını haiz" olanlar, 5- "Nizamen iflas ile mahkûm olup iade-i itibar" etmeyenler, 6- "mehcuriyetine hüküm-ı lâhık olupta fekk-i hicr etmemiş olanlar" (Kısıtlaması bulunanlar, vesayet altında bulunanlar) 7- doğrudan doğruya devlete az da olsa vergi vermeyenler seçme hakkına sahip değillerdi. Bu madde çerçevesinde seçme hakkına sahip olanlar "birinci derecede müntehib (*Müntehib-i Evvel*)" şeklinde adlandırılmıştı. Her beş yüz müntehib-i evvel ise bir *mühtehib-i sani* seçme hakkına sahipti (21. Madde).

Hazırlanacak seçmen defterlerinin suretleri cami, kilise, havra, hükümet konağı ve belediye duvarlarına asılacaktı. Ayrıca bu defterlerden gazete, ilan ve münadiler vasıtasıyla on beş gün boyunca seçmenler haberdar edilecekti (13. Madde). 16. maddeye göre seçme hakkına sahip seçmen sayısı kesinleştikten sonra sancakların MM'de kaç mebusla temsil edileceği ilan edilecekti.

17. madde mebus olabilme şartlarını tespit etmiştir. Buna göre 1- Osmanlı vatan-daşı olmayanlar, 2- "nizam-ı mahsus mucibince muvakkaten hizmet-i ecnebiye imtiyazını" sahip olanlar, 3- Türkçe bilmeyenler, 4- 30 yaşını tamamlamayanlar, 5- Seçim

⁴ Seçim sisteminin ve mebus temsilinin temeli olan Osmanlı idari taksimatı ve 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar gelişimine dair detaylı bilgi için bk. Metin Ünver, "Vilayet Nizamnamelerinin Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimata Etkileri (1864-1876)", *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Edit. Erkan Tural, Selim Çapar, Türkiye Ve Orta Doğu AMME İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 97-125; Ela Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2017, s. 171-201.

⁵ 1908 Seçimlerinde 25 binden nüfusu az olan Limni Sancağı Taşoz Adası ile birleştirilmiş ve seçim dairesi haline getirilmiştir. Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihi-mizdeki Yeri*, ATAM, Ankara, 2014, s. 62.

esnasında herhangi birinin “hizmetkârlığında” bulunanlar, 6- “iflas ile mahkûm” olup “iade-i itibar” kazanamayanlar, 7- “su-i ahval” ile tanınanlar, 8- “mehcuriyetine hüküm-lâhık olupta fekk-i hicr edilmeyenler”, 9- “hukuk-ı medeniyeye” sahip olmayanlar, 10- yabancı vatandaşlığı iddiasında bulunanlar seçilme hakkına sahip değillerdi. Ayrıca 4 yıl sonra yapılacak seçimlerde “Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak” şartı da aranacaktı. Yine Heyeti- Vükela üyeliği dışında, mebusluk ile memuriyet bağdaşamazdı. Mebusluğu tercih edenler memuriyetten istifa etmelilerdi.

Seçmeler sadece kayıtlı oldukları nahiyede mühürlü kâğıt pusulularla oy verme hakkına sahiptiler (19, 25. Maddeler). Müntehib-i evveller kilitli ve mühürlü seçim sandıklarına müntehib-i sanileri belirleyecek oylarını kullanmak üzere imam, papaz, hamam, muhtarlarla birlikte geleceklerdi (33. Madde). Belirlenen ve ilan edilen vaktte seçim sandığına gelemeyenler oy kullanamayacaktı. Yine vekâletle oy kullanımı yasaklanmıştı (37. Madde). Seçim sandığından çıkan oylar için bir cetvel tutulacaktı. Bu cetvelde mühtehib-i sanilerin alfabetik sırayla yazılan isimlerinin yanına 1 rakamı konulacaktı. Ardından en fazla oy alan müntehib-i sanilerin eline seçim heyetince bir mazbata verilecekti (43. Madde).

Nahiyelerinden hareket eden müntehib-i saniler kazadaki heyet-i teftişiyeye mazbatalarını gösterip isimleri deftere işleteceklerdi. Heyet-i teftişiyeye, müntehib-i sanilere mebus seçme günü ve saatini söyleyeceklerdi. Yine müntehib-i sanilerin ellerine mebus adaylarının isimlerinin yazılı ve mühürlü bulunduğu pusulalar verilecekti. Ayrıca müntehib-i sanilere ister bu pusula içinden isterse aday olmadığı halde “dirayet ve hamiyetine itimad” edilen ve mebusluk için gerekli şartlara sahip kimse-leri seçebilecekleri anlatılacaktı. Müntehib-i saniler mühürlü oy pusulasına kendi sancaklarından seçilmesi gereken mebus sayısı kadar ismi yazarak seçim sandığına atacaktı (45-46, 48. Maddeler). Müntehib-i sanilerin oy kullandığı sandıklar kazadaki heyet-i teftişiyeye, müftü, “rüesa-yı ruhaniyenin” önünde açılarak sayılacaktı. Sayım işlemleri müntehib-i evvelerinki gibi gerçekleştirilecekti. Sesli bir şekilde sayım yapıldıktan sonra bütün mebus adaylarının aldığı oy cetvele kaydedilerek kazadaki kaymakam vasıtasıyla sancaktaki heyet-i teftişiyeye gönderilecekti. Sancak merkezi ve bütün kazalardan gelen sonuçlar, yine heyet-i teftişiyeye, müftü, “rüesa-yı ruhaniye” ve mebus adaylarının önünde sayım yapılarak belirlenecekti. Eşitlik durumunda kura ile hareket edilecekti. Nihayetinde sancak heyeti-i teftişiyesi en çok oy alandan itibaren sıralamayı belirledikten sonra mebus olanlara mazbata düzenlenecekti (50-52. Madde). Yazma bilmeyen müntehib-i evvel ve saniler kendilerinin de bulunduğu ortamda güvendikleri kişiye yazdıracaktı (33, 46. Maddeler).

Dördüncü bölüm “Defatir-i Esasiyenin Suret-i Tashihine Dair” başlığı altında idi (57-61. Maddeler). Bu bölümde seçimin dayanağı olan seçmen defterlerinin takvim belirlenerek hazırlanmasına, korunmasına, düzenlenmesine, yenilenmesine ve itirazların usulüne dairdi. “Mevadd-ı Cezaiyeye Dair” başlıklı beşinci bölümde seçimlerin ve seçmen defterlerinin yapılmasında ortaya çıkabilecek sahtecilikleri, usulsüzlükleri ve cezaları belirleyen maddeleri ihtiva etmekteydi (62-77. Maddeler). Bu bölüm

SON OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI'NDAN BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE

A. Üçüncü Dönem Meclis-i Mebusanı'nın Feshi Sonrası Osmanlı Hükümetleri ve Seçim Tartışmaları

1. Damat Ferit Paşa Hükümetleri (1-3) (4 Mart 1919/19 Mayıs 1919/21 Temmuz 1919) ve Meclis-i Mebusan Seçimi

1914-1918 MMSi'nin feshi Ahmet Tevfik Paşa hükümeti döneminde gerçekleşmişti. Bu Ahmet Tevfik Paşa'nın 3 Mart 1919'da istifası yeni bir hükümetin kurulması yolunu açmıştır. Uzun bir zamandır İttihatçı karşıtları sadarete Damat Ferit Paşa'yı getirmek istemekteydi. Nitekim Ahmet Tevfik Paşa'nın istifasından bir gün sonra, 4 Mart 1919'da sadrazamlığa Damat Ferit Paşa atanmıştır. Damat Ferit Paşa, bu ilk atamasının ardından bu göreve üst üste iki kez daha getirilecektir. İlk andan itibaren Damat Ferit Paşa hükümetlerinin toplantı gündeminin başlıca maddeleri arasında dönem dönem seçim, seçim kanunu, uygulaması hususları vardı. HİF başkanı ve önemli üyelerinin yer aldığı ilk Damat Ferit Paşa hükümeti göreceli bir şekilde seçim yanlısı bir tavır ve söylem içinde olmuştur.¹

Seçimlerin yapılması yönündeki eğilimin altında HİF'in tavrı öne çıkmaktaydı. Öncelikle HİF, Damat Ferit Paşa hükümetinde hem program hem de kabine üyeleri açısından etkili idi. Ayrıca hükümetin politikaları sayesinde siyasi sahneden silinecek İttihatçıların boşluğunu kendilerinin dolduracağını düşünüyorlardı. Böylece yapılacak seçimler sonucu HİF ağırlıklı bir MM oluşabilecekti. Yine gayrimüslimlerin seçime girmesinin sağlanması halinde, dış politikada Damat Ferit Paşa hükümetinin eli kuvvetlenecekti. Bu yüzden gayrimüslimleri memnun edecek nispi temsil esaslı bir seçim kanunu hazırlıkları içinde olduklarını ilan etmişlerdi.²

Ancak hükümetin bu söylem ve tavrı çoğu zaman birbiriyle çeliştiği gibi, seçime dair kesin bir karar ortaya konulamamıştı. Bir yandan nispi temsili esas alan bir seçim kanununun Şura-yı Devlet tarafından düzenlenerek hızlı bir şekilde kabinenin incelenmesine sunulduğuna ve hatta kabul edildiğine dair haberler basına yansımıştı.³ Diğer taraftan hükümet adına konuşan Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Osmanlı Devleti'nin sınırları belirlenmeden bir seçim yapılmasını mümkün görmemişti.⁴

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanistan tarafından işgali Damat Ferit Paşa'nın istifasına neden olmuştu. Ancak Sultan Vahdettin, Damat Ferit Paşa'yı hükümeti kur-

¹ "İntihab-ı Nisbi Kanunu", *Alemdar*, 28 Mart 1919, n.97, s. 1.

² Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 52-54, 56.

³ "İntihab-ı Nisbi Kanunu", *Alemdar*, 28 Mart 1919, n.97, s. 1.

⁴ "Muhtelif Meselelere Dair Fikirler-Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey Ne Diyor?", *Akşam*, 12 Nisan 1919, n.209, s. 1.

makla tekrar görevlendirmiştir. Damat Ferit Paşa, ikinci hükümetini 19 Mayıs'ta kurmuştur. Bu hükümette de HİF üyeleri ve yanlıları vardı.⁵ Bununla birlikte Damat Ferit Paşa, ikinci sadrazamlığı esnasında kendi hükümeti içinde oldukça güçlü bir hale gelen HİF'in etkisini kırmaya çalışmıştır. Aslında Nisan 1919'dan itibaren sadrazamın HİF ile ilişkileri bozulmaya başlamıştı. Nitekim hükümete dâhil olan HİF'liler fırka içindeki çekişmede Damat Ferit Paşa yanlısı bir tavır belirlemişlerdi.⁶

Diğer taraftan İzmir'in işgali ve Avrupa siyasi çevrelerinde, kamuoyunda Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasına dair olumsuz hava, Damat Ferit Paşa ve Sultan Vahdettin'i bir Saltanat Şurası toplanması hususunda adım atmaya sevk etmiştir. 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şurası'nın gündemi ve konuşmalar, İzmir'in işgali, Manda meselesi, sulh görüşmeleri ve yeni bir meclisin, "Şura-yı Milli" oluşturulması gibi önemli konular üzerine odaklanmıştı.⁷

Saltanat Şurası'nın ardından İntihab-ı Mebusan Kanununun "acilen tadil" edilerek en kısa sürede Şura-yı Milli seçimine "Arabistan kıtası" dışında bütün vilayetlerde başlanacağı ve MM'nin bir ay sonra toplanmasının planlandığı haberleri çıkmıştır.⁸ Aslında seçimlerin yapılacağı kesinleşmemişti. Ancak seçimlere dair bazı hazırlıklara başlandığı ile ilgili haberlerle birlikte siyasi kesimler tavırlarını belirlemeye başlamıştır. Bazı ön şartlar öne sürülmesine rağmen genel itibarıyla bütün siyasi yapılar MM'nin oluşturulmasına taraftar idi.⁹

Fakat bu hükümet içinde de seçim hususunda bir görüş birliğinin olduğu söylenemez. Öyle ki daha önce seçimler ve meclisin toplanması yönünde olumlu beyanatta bulunan Nafia Nazırı Ahmet Ferit Bey, çok kısa bir süre içinde düşüncelerini değiştirmiş, işgal altındaki bölgelerde seçimlerin yapılmasının mahzurlarını öne sürmüştür. Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey de benzer gerekçeyle seçimlerin ertelenmesinin gerektiğini düşünüyordu.¹⁰ Kabinenin bu hali, Damat Ferit Paşa hükümetinin karar vermekte tereddüt içinde olduğunu göstermekteydi. Özellikle sadrazamın 6 Haziran 1919'da İstanbul'dan ayrılarak barış görüşmeleri için Paris'te bulunması, kararın gecikmesine veya geciktirilmesine zemin oluşturmuştur. Damat Ferit Paşa'nın olmadığı kabine toplantısındaki gündemde seçimler ve seçim kanunu hususunda bir karara varılamamıştı. Kabine içinde seçimlerin yapılması yönünde sayısal açıdan güçlü bir eğilim olmasına rağmen, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve Adliye Nazırı Vasfı Efendi'nin aleyhte tavırları belirleyici olmuştur. Bu yüzden kesin karar için sadrazamın dönüşü beklenmiştir.¹¹

⁵ "Yeni Kabinenin Suret-i Teşekkülü", *İkdam*, 18 Mayıs 1919, n.8000, s. 1; "Kabine Teşekkül Etti", *İkdam*, 20 Mayıs 1919, n.8002, s. 1.

⁶ Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 62-64.

⁷ Kemal Yakut, "Mütareke Dönemi'nde Yapılan Saltanat Şuraları", *ATAMD*, XXI, S. 61, s. 81-98.(77-122)

⁸ "Şura-yı Milli İntihabı", *Alemdar*, 5 Haziran 1919, n.163, s. 2; "Meclis-i Mebusan İntihabı", *Alemdar*, 8 Haziran 1919, n.166, s. 1.

⁹ Refi Cevat, "Yine İntihabat", *Alemdar*, 18 Haziran 1919, n.176, s. 1; "İntihabat Kanunu", *Akşam*, 20 Haziran 1919, n.273, s. 2.

¹⁰ Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 79.

¹¹ "İntihabat Meselesi", *Alemdar*, 9 Temmuz 1919, n.196, s. 2; "Mebus İntihabı Meselesi", *Alemdar*, 12

Diğer taraftan ikinci Damat Ferit Paşa hükümetinde sadece seçim noktasında fikir ayrılığı yoktu. Aynı zamanda Paris'teki barış görüşmelerine gidecek heyet üyelerinin kimlerden oluşacağı, hükümet içinde tartışma konusu olmuştu. Ayrıca görüşmelerde Osmanlı Devleti başarısızlığa uğramıştı. Bu olumsuz gelişmeler üzerine 20 Temmuz 1919'da Damat Ferit Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. Ertesi gün hükümeti kurma görevinin tekrar Damat Ferit Paşa'ya verilmesinin ardından yeni kabine kurulmuştur.¹² 21 Temmuz'da sadrazamın konağında yapılan yeni kabinenin toplantısında seçimler tekrar gündem konusu olmuştur. Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Adil Bey arasında seçimlerin nasıl yapılacağına dair farklı bakış açıları, toplantının uzamasına sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte bütün kabine üyeleri arasında seçimlerin yapılması noktasında fikir birliği vardı.¹³ Yeni kabineden seçimlerin hızlı bir şekilde yapılması yönünde karar çıkmıştır. Kabine tarafından görevlendirilen Dâhiliye Nezareti, seçimler için gerekli çalışmaların başlatıldığını duyurmuştur. Dâhiliye Nazırı hazırlıkların tamamlanmasından sonra "birkaç gün" içinde seçimlere başlanabileceğini ve kesinlikle yapılacağını beyan etmiştir.¹⁴

Ancak 1914-1918 MMs'i'nin feshinden itibaren önemli bir gündem maddesi haline gelen seçimlerin yapılacağına dair beyanlara rağmen kesin bir adım atılmaması, kamuoyunda tereddüt meydana getirmişti. Bu tereddüdü ortadan kaldırmak adına Dâhiliye Nazırı Adil Bey vilayetlere, taşraya seçim hazırlıklarına başlanılması emrini vermiştir.¹⁵

Bununla birlikte iki hususun üzerinde durulmuş ve kamuoyu, basın tarafından irdelenmiştir. Birincisi Damat Ferit Paşa hükümetinin seçim kararı almasının altında yatan sebeplerdi. Zira çoğu kez icra makamı, yürütme kendisine bağ olacak, faaliyetlerini engelleyebilecek, sorgulayabilecek bir yasama organı istemezdi. Sebeplerden biri öncelikle icra makamlarının "rahat" günlerinde kamuoyunun denetiminden rahatsız olurken iken "fena" ve zor günlerde ise sorumluluğu paylaşmak istemesi idi. Bu meyanda Damat Ferit Paşa'nın Paris Sulh Konferansı'nda aldığı cevap, kendi hükümetini zor duruma düşürmüştü. Bu yüzden oldukça kötümser bir şekilde devam eden ve Osmanlı Devleti'nin kaderinin konuşulduğu, karar verileceği bir evrede, hükümet sorumluluğu paylaşmak istemişti. Diğer bir sebep ise Anadolu'da gittikçe güç kazanmaya başlayan hareketlenmelerdi. Bu hareketlenmeler Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından başlamıştı. Ancak Amasya Tamimi ile başlayan süreç İstanbul ve Damat Ferit Paşa hükümetini harekete geçirmişti. Zira bir taraftan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, üçüncü Damat Ferit Paşa hükümetinin kurulmasından bir gün sonra, 22 Haziran 1919'da Amasya Tamimi ile Sivas'ta bir

Temmuz 1919, n.199, s. 1; "İntihabat Meselesi", *Alemdar*, 13 Temmuz 1919, n.200, s. 1.

¹²"Kabinenin İstifası", *Alemdar*, 21 Temmuz 1919, n.208, s. 1; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II, s. 287-288.

¹³"İntihabata Karar Verilebilecek mi?", *Akşam*, 23 Temmuz 1919, n.301, s. 2.

¹⁴"İntihabat", *Akşam*, 26 Temmuz 1919, n.304, s. 1; "İntihabat", *Alemdar*, 22 Temmuz 1919, n.209, s. 1; "İntihabat", *Alemdar*, 23 Temmuz 1919, n.210, s. 1; Refi Cevat, "İntihabat", *Alemdar*, 27 Temmuz 1919, n.214, s. 1.

¹⁵"İntihabat", *Alemdar*, 28 Temmuz 1919, n.215, s. 1; "İntihabat Başlıyor", *Akşam*, 28 Temmuz 1919, n.306, s. 1.

Dizin

A

- ABD Başkanı Wilson 150
 Abdullah Cevdet 57, 97
 Abdurrahman Şeref Bey 172
 Abdülaziz Mecdi Efendi 107, 182, 188
 Abdülhamit Zöhravi Efendi 97, 141
 Abdülkadir Kemali Bey 198
 Abdülmehdi Bey 97
 Abidin Bey 35, 36
 Adakale 86
 Adana 46, 87, 122, 167, 174, 177, 184, 248
 Adliye Nazırı Mustafa Efendi 186
 Adnan Bey 178, 199
 Aftoni Efendi 135
 Afyonkarahisar 131, 197-198, 227
 Agop Babikyan Efendi 95
 Ahâli Fırkası 96
 Ahali İktisat Fırkası 173
 Ahmet Abuk Paşa 121
 Ahmet Celaleddin Paşa 58
 Ahmet Celal Paşa 47
 Ahmet Efendi 54, 55
 Ahmet Fazıl Bey 77
 Ahmet Fazlı 76
 Ahmet Ferit Bey 107, 162
 Ahmet Hilmi Efendi 47
 Ahmet İhsan Bey 57
 Ahmet İzzet Paşa 119, 149-154, 170, 218
 Ahmet Mahir Efendi 107, 118
 Ahmet Mithat Efendi 35-36, 218
 Ahmet Paşa 31-32, 47
 Ahmet Rifat Bey 29-30
 Ahmet Rıza Bey 57-61, 86-87, 89, 108, 220
 Ahmet Saib 60
 Ahmet Şükrü Bey 98
 Ahmet Tevfik Paşa 79, 91, 149, 153-157, 161, 186, 205, 214, 223, 226
 Ahmet Vefik Paşa 35, 51-52
 Ahrar Fırkası 74-80, 82-83, 86, 94, 96-97, 166, 172-173, 220, 225-226
 Akbaş Cephaneliği 186, 223
 Akka 31, 46
 Akşam gazetesine 177
 Alber Füva 58
 Aleksandr Karatodori Efendi 35
 Alemdar gazetesi 169, 171, 173, 185
 Alemdar Mustafa Paşa 19, 20
 Ali Cenani Bey 208
 Ali Cevat Bey 87-89, 143, 218
 Ali Fethi Bey 149, 152, 154
 Ali Fuat Bey 143
 Ali Fuat Paşa 207, 210
 Ali Kemal Bey 77-78, 162
 Ali Naki Bey 87
 Ali Rıza Paşa 10, 167-171, 174, 176-179, 182-188
 Ali Suavi 28-30, 56
 Ali Süruri 308
 Ali Şefkati Bey 56-57, 224
 Ali Şükrü Bey 198, 206-207, 219, 222, 225
 Amara 46
 Amasya 46, 79, 101, 103, 138, 163-164, 167, 170, 174, 198
 Amasya Mülakatı 170, 174
 Amasya Tamimi 163, 167
 Amiral Arthur Calthorpe 150
 Anadolu 18, 53, 62, 84, 119, 131, 137, 144, 16-164, 166-171, 174, 176-180, 183-189, 192, 196, 197, 201, 204, 215, 222
 Anadolu Hareketi 18, 167-171, 174, 178-179, 184-189, 196, 215
 Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 174, 178
 Ankara 4, 20-21, 24, 28, 32, 37, 45-47, 55-56, 58-59, 68, 71, 77, 79, 83-84, 89, 96, 103, 112, 121, 137, 139, 143, 149, 151-153, 155-156, 167, 178-179, 185-186, 189-195, 199-202, 205-207, 217-227, 248, 319, 320
 Antalya 94, 139, 152, 184, 198
 Antep 184-185
 Arabistan 123, 162
 Arapça 181
 Arap Kongresi 141

Araplar 9, 80, 86, 141-142
 Ardahan 177
 Arif Bey 27, 153, 155-156, 172, 178-179, 182,
 184, 187, 191, 195, 197-199
 Arif Efendi 47
 Arif Hikmet Bey 87
 Arifi Paşa 47
 Arnavut 9, 62, 72, 76, 77, 79, 80, 86, 97, 98,
 103, 113, 117, 221
 Arnavutlar 62, 76, 86, 119, 122
 Arnavutluk 99, 117, 121, 123
 Artas Yorgi Efendi 118
 Artin Boşgezenyan 154
 Asım Bey 123
 Asım Efendi 36, 86, 115
 Asir 91, 119, 133
 Askeri Tıbbiye Mektebi 57
 Avcı Taburu 79
 Avram Acemyan (Aciman) Efendi 47
 Ayasofya Camii 53, 87
 Ayastefanos Antlaşması 55
 Aydın 16, 27, 28, 43-44, 58, 193, 212
 Ayetullah Bey 28
 Ayvalık 184
 Azapkapısı 87
 Aziz Bey 56-57, 60, 226
 Aziz Paşa Vrioni 77
 Azmi Bey 87

B

Babanzade İsmail Hakkı Bey 107
 Bab-ı Ali Baskını 214
 Bâb-ı Âli Tercüme Odası 28
 Bab-ı Seraskeri 21
 Bağdat 46, 80, 96-97, 107, 152, 249
 Bahattin Şakir Bey 152
 Balıkesir 133, 174
 Balkan Savaşı 129, 131, 142, 144, 152
 Balmumcu Çiftliği 87
 Balya 133
 Bandırma 133, 185
 Basarabya Efendi 127
 Basra 46, 96, 177, 249
 Basri Bey 103-104
 Başmabeynci Lütfi Bey 124

Batum 46, 177
 Bayezid 31, 98
 Bedros Efendi 54
 Bedros Hallaçyan 82
 Behke 46
 Bekir Ağa Bölüğü 100
 Bekir Sami Bey 170, 198-199
 Belgrad Ormanları 28
 Belka 46
 Benaluka 46
 Berat 46, 79, 87, 97, 122
 Bereketzade İsmail Hakkı 31
 Berlin Antlaşmasına 55
 Besim Atalay Bey 198
 Beşiktaş 56
 Beyoğlu 4, 85, 87, 151, 224
 Beyrut 46, 116-117, 141, 177
 Beyrut İslahat Cemiyeti 141
 Bezmi Nusret 97, 101
 Biga 46, 139, 309
 Bilecik 139
 Bingazi 46, 96, 118
 Bitlis 138, 154, 167
 Bizans 83
 Bolu 46, 92, 171, 188, 192-193, 221, 226
 Bosna ve Hersek 46
 Boyacıyan Hamparsum Efendi 139
 Brest-Litovsk Antlaşması 148
 Brindizi 58
 Bulgar Eksarhı 48
 Bulgaristan 80, 88, 91, 119, 148, 151, 224
 Bulgar Kongresi 80, 81
 Bulgarlar 80-81, 96, 115
 Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri İttihadı 81
 Burdur 46, 98, 202-302
 Burhaniye 133
 Bursa 46, 139, 141, 182, 185, 198-199, 309
 Bursalı Mehmet Tahir Bey 60
 Bükreş 134
 Büyük Adliye Nezareti Binası 87
 Büyük Çekmece 45
 Büyük Taarruz 205

C

Cabirizade Nafi Paşa 97
 Cafer Dem Paşa 27

Cami Bey 198-199
 Canik 11, 208, 248, 306
 Cavit Bey 89, 99, 100, 112, 127, 149, 210
 Cebel-i Garbi 46
 Cebel-i Lübnan 84, 248
 Celalettin Arif Bey 178-179, 182, 184, 187,
 191, 197-199
 Celal Nuri Bey 176, 179, 184
 Celebi Efendi 198
 Cemal Bey (Paşa) 61
 Cemalettin Efendi 129, 195
 Cemal Paşa 76, 132, 142, 152, 169, 186-187,
 219
 Cemiyet-i Hafıye 100, 105
 Cemiyetler Kanunu 92, 222
 Cenevre 30, 57-59
 Cevdet Paşa 32, 35, 52-53
 Cezair-i Bahr-i Sefid 46, 249
 Cleanthi Scalieri 56, 226
 Courier d'Orient 29

Ç

Çankırı 46, 309
 Çarlık Rusyası 154, 181
 Çatalca 45-46, 140, 151, 224
 Çelebi Abdülhalim Efendi 195
 Çerkez Hüseyin Daim Paşa 27
 Çıldır 46
 Çırağan Sarayı 56, 87, 93, 95, 102
 Çiftçiler Derneği 172, 178
 Çorum 167, 179, 198-199, 302
 Çürüksulu Ahmet Bey 58

D

Dâhiliye Nazırı Şerif Paşa 177, 180, 186
 Daire-i İthamiye 42, 239, 244-245, 273, 289
 Damat Ferit Paşa 10, 103, 105-106, 161-168,
 179, 185-188, 192, 214
 Damat Mahmut Celalettin Paşa 75
 Damat Mahmut Paşa 59
 Dar-ı Şura-i Askeri 21
 Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli 21
 Darülfünun 74, 87, 104, 138, 178
 Dava Vekili Hasan Fehmi Efendi 47

Daviçon Efendi (Eski Şura-yı Devlet Üyesi) 47
 Davit Efendi 174
 Debre 46, 103, 104
 Denizli 107, 198
 Dersaadet 10, 45-46, 85, 104, 229-236, 246,
 248-250, 263, 312
 Dersim 99, 117
 Derviş Paşa (Eski Ankara Valisi) 47
 Dimitri Vlahof Efendi 85
 Divan-ı Âli 39, 42, 144, 151, 239, 244-245,
 267, 289
 Divan-ı Hüküm 42, 245
 Divanyolu Caddesi 87
 Diyarbakır 120, 138
 Doktor Dagaveryan Efendi 103
 Doktor Fermanoğlu 140
 Doktor Sami Bey 152
 Dolmabahçe Sarayı 48
 Donanma Cemiyeti Reisi Şefik Bey 104
 Draç 122
 Dr. Fardis 59
 Dr. Nazım Bey 60
 Dr. Nihat Reşad 59
 Dr. Rifat 60
 Dr. Sabri 60
 Dr. Tevfik Rüştü Bey 207

E

Eceabat 186
 Edebiyat-ı Cedide 57
 Edip Servet (Tör) Bey 60
 Edirne 46, 54, 57, 60, 79, 81, 87, 89, 98-99,
 103, 131, 139, 141, 144-146, 179, 184-
 185, 187, 198, 248
 Emin Bey 47, 55, 57, 151, 208
 Emin Bey (Eski Mabeyn Başkâtibi) 47
 Emin Efendi (Şura-yı Devlet Üyesi) 47
 Emir Ali Paşa 146
 Emir Paşa 198
 Emrullah Efendi 87, 89, 111
 Enver Bey (Paşa) 60
 Ergani Madeni 46
 Ergiri 46
 Ermeni 9, 47-48, 59, 61, 72, 77, 80-81, 85-86,
 95-96, 103, 113, 115, 117, 129, 131,

133-139, 142-143, 154, 164, 215, 219,
222-223, 225
Ermeni Katolik Patrikhanesi 86, 137
Ermeni Patrikhanesi 80-81, 85-86, 113, 131,
135-137, 139, 219
Erzincan 46, 119, 152
Erzurum 11, 29, 46, 98, 119, 138-139, 152,
164, 167, 169, 178-179, 182, 184-185,
190, 195-196, 206, 208, 219, 248, 306,
309, 318
Erzurum Kongresi 164, 178, 196, 219
Esat Efendi 207
Esat Paşa 122, 172, 178
Eskişehir 21, 25, 84, 114, 185, 226
Evkaf Nazırı Şemseddin Bey 104

F

Faik Bey 187
Fatih 3, 5, 31, 37, 56, 71, 76-78, 92, 112, 120,
148, 151, 164, 166, 178, 187, 221-222,
224-225, 227
Fazlı Bey 60
Fener 80, 83, 173, 218
Fener Patrikhanesi 80
Ferhat Efendi 98
Ferit Bey 107, 162, 178, 198
Ferit Paşa 10, 103, 105-106, 121, 123, 161-
168, 179, 185-188, 192, 214
Feriye Sarayı 31
Ferruh Bey 74, 77
Fethi Bey (Okyar) 60
Fetva Emîni Kara Halil Efendi 31, 35
Fevzi Paşa 118, 199
Filibe 46
Firzovik 62
Fizan 46
Fransa 21, 26, 30, 36, 119, 145, 181
Fransız 29, 37, 174, 177, 187, 191
Fransızca 28
Fuat Bey 143, 199
Fuat Hulusi Bey 152
Fuat Şükrü 97, 101

G

Galata 79, 85, 87, 135

Galata Kilisesi 135
Galata Köprüsü 79, 87
Galip Bahtiyar Bey 184
Galip Paşa 32
Gani Bey 107
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 123-131, 143-146,
214
Gaziantep 85, 208, 223
Gelibolu 31, 46, 133, 139, 141, 179
Gelibolulu Kemal Bey 121
Giampietry 29
Giresun Alayı Kumandanı Osman Ağa 207
Girit 29, 46, 88, 91, 99, 112, 119
Giritli 173
Gostivar 62, 119
Görice 97
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 20-23, 90, 223
Gümölcine 98, 117
Gümölcineli İsmail Bey 98-99, 101, 117
Gümüşhane 46, 139, 141, 179

H

Habib Bey 60
Hacı Adil Bey 112, 123, 146
Hacı İlyas Efendi 182
Hacı Şevket Efendi 98
Hacı Tahir Efendi (Meclis-i Maarif Reisi) 47
Hafız Hakkı Bey 61
Hahambaşı 48, 86, 141
Hahambaşı Kaymakamı 86
Hahambaşılık 74, 242
Hakkı Baha (Pars) Bey 60
Hakkı Behiç Bey 198, 199
Hakkı Hami Bey 206-207
Hakkı Tarık Us 18-19, 46-47, 53, 220
Halaskar Zabitan Grubu 121, 123-126, 128,
145
Halep 54, 78, 96-97, 116, 138, 154, 177, 248
Halet Paşa 32, 47
Halide Edip 172
Halil Bey 107, 115, 118, 120, 124, 127, 136,
146, 149, 151
Halil Ganem 59
Halil Rıfatpaşazade Ahmet Rıfat 97
Halit Bey 152, 165

Hallacyan Efendi 86, 99, 107, 118, 126, 135, 136
 Hama 46, 103, 141
 Hamdi Efendi 103
 Hamdullah Suphi Bey 198
 Hami Bey 206-207
 Hamit Bey 178
 Hanya 46
 Hareket Ordusu 79, 94, 95
 Harput 138, 248
 Hasan Ali 121
 Hasan Amca 121
 Hasan Bey 97, 103
 Hasan Fehmi Bey 79
 Hasan Fehmi Efendi 47, 52, 55
 Hasan Ferit Bey 178
 Hasan Hayrullah Efendi 31
 Havran 46
 Hersek 46, 49, 51, 88, 91, 248
 Heybeli Ada 117
 Heyet-i Temsiliye 170, 174, 178, 185, 189
 Hıfzı Paşa 62
 Hızır Lütfi Efendi 97
 Hicaz 46, 54, 96, 177, 249
 Hilal Cemiyeti 60
 Hille 46
 Hilmi Efendi 35, 47
 Hizb-i Cedid 105-106, 114
 Hristiyan 26, 77, 85, 92, 137
 Hudaverdizade Ohannes Efendi 47, 53-54
 Hudeyde 46
 Hukuk Mektebi 87
 Humus 46
 Hurşit Paşa 123
 Hüdavendigar 46, 107, 182, 248
 Hürriyet ve İtilaf Fırkası 9, 13, 76, 99, 101, 103-105, 108-109, 117-118, 166, 171, 173, 218
 Hüseyin Avni Bey 206-208
 Hüseyin Avni Paşa 31, 32
 Hüseyin Cahit Bey 72, 78, 86, 89, 93, 106, 108, 116, 146
 Hüseyin Hilmi Paşa 78-79, 82, 86, 91, 96, 108, 123, 126, 128, 143
 Hüseyin Kazım Kadri Bey 152, 155, 187

Hüseyin Paşa 27
 Hüseyin Siret 60
 Hüseyin Tosun 60, 76
 Hüseyinzade Ali 57
 Hüsrev Bey 181

I

I. Dünya Harbi 143
 İhlamur 87
 II. Abdülhamit 9, 18, 32, 35-37, 45-52, 55-59, 61-63, 67, 75-76, 78-79, 81-82, 87-92, 94, 100, 140, 147, 212-214, 219
 III. Selim 18-19
 II. Mahmut 19-21, 23, 48-49, 52
 II. Nikola 61
 I. İnönü Muharebesi 205
 İslahat Fermanı 9, 24-27, 223
 İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası 96
 İspartalizade İstefan Efendi 85

İ

İbrahim Aşki 121
 İbrahim Hakkı Bey 77
 İbrahim Hakkı Paşa 91, 96-103, 143
 İbrahim Paşa (Eski Cezair-İ Bahr-i Sefid Valisi) 47
 İbrahim Şinasi Efendi 28
 İbrahim Temo 57, 59, 97
 İbrahim Vasfı Bey 98
 İbret gazetesi 31
 İçel 46, 192-193, 220
 İkdam gazetesi 77, 79, 86, 111, 130
 İlyas Sami Efendi 154
 İnebolu 185
 İngiltere 21-22, 26, 51, 119
 İnönü 205
 İsfakiye 46
 İshak Süküti 57
 İskodra 46
 İslimiye 46
 İsmail Canpolat Bey 60, 152
 İsmail Fazıl Paşa 195, 199
 İsmail Hakkı Bey 107, 120, 156
 İsmail Hakkı Paşa 59, 76, 101, 103

- İsmail Kemal Bey 59, 60, 78, 87, 97-98, 179
 İsmail Paşa 29-30
 İsmail Suphi Bey 202
 İsmet Paşa 198, 207-208
 İstanbul 4, 5, 16, 19-21, 23, 27-32, 35-38, 43, 45-48, 50-52, 54-60, 62-63, 70-72, 74-87, 89, 9-95, 97-100, 102, 104-109, 111-114, 117-118, 120-124, 126-127, 129, 131-139, 141-143, 146, 148-149, 151-156, 162-164, 166, 168-171, 173-179, 182, 184-196, 200-201, 204-205, 207-208, 210, 213, 215, 218-227, 229, 232, 236-237, 255, 260
 İstanbul Konferansı 50
 İstanköy 46
 İškodra 46, 122, 248
 İtalya 28, 58, 101, 112, 119, 144-145
 İtalyan 29, 57, 102, 125, 205
 İttifak-ı Hamiyet 28
 İttihad-ı Osmanî Cemiyeti 57
 İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi 129
 İzmir 46, 57, 77, 80, 84-85, 92, 98, 101, 109, 113, 116-117, 122, 138-140, 161-162, 164, 167-168, 170, 173-174, 180, 183-184, 186, 198, 202, 205-206, 223, 226-227, 302, 308
 İzmit 45-47, 85, 114, 138-139, 141, 192, 198, 224
 İzvornik 46
- K**
- Kabuli Paşa 47
 Kadri Paşa 53
 Kafkasya 136
 Kahire 30, 57-59
 Kalkandelen 62, 119
 Kâmil Efendi 178
 Kamil Paşa 62, 67, 77-78, 86-88, 91-93, 96, 108, 123-125, 128-129, 131-132, 144, 146, 156, 214, 219
 Kandiye 46
 Kani Paşa 35, 52
 Karadağ 49, 50-51, 54
 Karahisar 46, 98, 138, 140, 145, 179, 302, 308-309
 Karahisar-ı Şarki 138, 140, 179, 308-309
 Karahisar-i Sahib 46
 Karasi 46
 Kara Vasıf Bey 187
 Karesi 94, 98, 107, 139, 141, 152, 182, 302
 Karolodi Efendi 84
 Kars 46, 177
 Kasım Efendi 142
 Kastamonu 29, 46, 87, 107, 118, 179, 184, 192-193, 198, 218, 248
 Kastamonulu Hilmi 121
 Katolik 48, 81, 86, 135, 137
 Katolik Ermeni Patrikhanesi 135
 Katolikler 115
 Kavalalı Mehmet Ali Paşa 21, 224
 Kayseri 46, 138, 174
 Kazaskerlik 242
 Kaza-yı Erbaa 45, 47
 Kazım Bey (Karabekir) 60
 Kazım Nami (Duru) Bey 60
 Keçecizade Mehmet Fuat Paşa 27
 Keldani 86, 142
 Kemal Mithat Bey 103
 Kerbela 46, 97
 Kıbrıs 29, 31, 46, 249
 Kıbrıslı Tevfik Bey 76
 Kırım Savaşı 25-27, 52
 Kırkkilise 84, 89, 139
 Kırşehir 46, 89, 167, 195
 Kiliseler Kanunu 92
 Konstantinidi 77
 Kont Ostrorog 74
 Konya 46, 94, 98, 122, 139, 152, 189, 192, 195, 198, 248
 Kopas Efendi 119, 224
 Kosova 46, 61, 89, 97, 103
 Kostaki Bey 35
 Kozan 46, 138
 Kozmidi Efendi 78, 86, 89, 117
 Köprülü 62, 186, 223
 Köprülü Hamdi Bey 186, 223
 Kör Ali 114
 Kudüs 96, 133, 248
 Kumanova 119
 Kurâ-yı Suyolu 45
 Kuvva-yı Milliye 173, 186, 188, 200
 Küçük Çekmece 45

Kürt 117, 142

Kütahya 46, 107, 198, 309

L

Lahsa 46

Laşid 46

Latinler 141

Limni 68, 150

Livadiye 134

Logofet Bey 47

Londra 22, 30, 59, 123, 144, 205

Londra Konferansına 205

Lozan Antlaşması 144, 145

Lozan Barış Konferansı 208

Lütfi Fikri Bey 97, 99-101, 103, 107, 116-117, 178

Lütfullah Bey 59

M

Madatyan Efendi 139

Mahir Efendi 89, 107, 118

Mahir Sait Bey 77-78, 103, 105, 175-176

Mahmut Esat Bey 206

Mahmut Mahir Efendi 89

Mahmut Muhtar Paşa 123

Mahmut Naci Bey 102, 118

Mahmut Nedim Paşa 31

Mahmut Şevket Paşa 79, 94, 95, 99-101, 122,
131-132, 141-142, 144-145, 214, 220

Makedonya 60-62, 80-81

Maksudzade Sebuğ Efendi 47

Malatya 46

Maliye Nazırı Yusuf Paşa 47

Malkara 84

Malta Adası 187, 193, 194

Mamüratülaziz 46, 99

Manastır 46, 60-62, 78-79, 95, 97, 103, 119,
122, 248

Manastırlı Recep 121

Manisa 139, 140

Manyasizade Refik Bey 61, 77

Maraş 46, 174, 184, 185

Mardin 28-32, 46, 56-59, 96, 207, 210, 220

Marko Paşa (Mekteb-i Tıbbiye Nazırı) 47

Marsilya 59

Mecidiye Camii 56

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 22, 24

Meclis-i Ali-i Tanzimat 24

Meclis-i Ali-i Umumi 24

Meclis-i Hass-ı Umumi 23

Meclis-i Hazain Reisliği 29

Meclis-i Tedkikat üyesi Ömer Efendi 35

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 23

Medine-i Münevvere Emareti 46

Mehmed Nusret 309

Mehmed Ragıb 309

Mehmet Ali Fazıl Bey 151

Mehmet Ali Paşa 21, 57, 224

Mehmet Bey 30

Mehmet Emin Âli Paşa 27

Mehmet Emin Bey 151

Mehmet Fevzi Paşa 118

Mehmet Hamdi Bey 94

Mehmet Kani Paşa 35

Mehmet Reşat 79, 91

Mehmet Reşit 57

Mehmet Sait Paşa 48, 62

Mehmet Şükrü Bey 197, 198

Mekke-i Mükerreme 46

Memduh Bey 104

Menteşe 46, 107, 118, 120, 124, 146, 207

Mersin 11, 54, 87, 193, 206, 208, 220, 306

Meşihat 238

Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü 81

Mevlanzade Rıfat Bey 79, 226

Mısır 21, 29-30, 45-46, 59, 223

Midilli 46

Mihran Bey 47

Milaslı Murat 60

Millet-i hâkime 26

Milli Ahrar Fırkası 166, 172-173

Milli Kongre 171-173, 175, 178

Milli Türk Fırkası 172

Miralay Sadık Bey 103, 105, 106, 113, 156,
165

Miralay Zeki 60

Mir'at gazetesi 28

Misak-ı Milli 186, 189, 200, 205

Mişon Ventura Efendi 178

Mithat Paşa 31-32, 35-37, 48

Mithat Sami Bey 103
 Mithat Şükrü Bey 133, 136, 138, 142
 Mithat Şükrü (Bleda) Efendi 60
 Mitroviçe 62
 Mizancı Murat Bey 58
 Monak Efendi 54
 Mondros Limanı 150, 156
 Mahmut Şevket Paşa 127
 Mudanya 205, 219, 221
 Muhafazakâr Fırka 152, 166
 Muhtar Bey 178, 184
 Mukabelecisi Aziz Bey 56
 Musa Kazım Efendi 127
 Musevi 115, 117, 174
 Musiris Gidis 59
 Mustafa Arif Bey 153, 155-156, 172
 Mustafa Asım Efendi 86, 115
 Mustafa Fazıl Paşa 29, 30
 Mustafa Fehmi Efendi 199
 Mustafa Kemal Paşa 163-164, 166, 169-171,
 178-179, 185-186, 189-194, 196-199,
 201, 205-206, 208, 214, 296, 318
 Mustafa Nuri Bey 116-117
 Mustafa Reşit Paşa 22, 27, 153, 174, 183, 186
 Mustafa Sabri Efendi 98, 103, 115-116, 130,
 162, 166
 Musul 46, 96, 151, 177, 184
 Muş 258
 Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 13, 96, 97
 Müdafaa-i Hukuk 170, 174, 178, 185, 189-
 192, 194, 206-208, 214
 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 172
 Müfit Bey 77, 79
 Mülkiye Mektebi 58
 Müntefik 46
 Müşir Fuat Paşa 103

N

Nafi Efendi 54
 Naki (Yücekök) Bey 60
 Nakkaş Efendi 54
 Nakşibend Kalfa 56
 Namık Kemal 28-32, 36
 Namık Paşa 35, 47
 Nazım Paşa 121, 123-124, 126, 132

Nazif Paşa 121
 Necid 46, 249
 Necip Draga 89
 Necmeddin Sadak 164, 168, 175-176
 Necmettin Bey 107
 Necmettin Molla 100
 Niğde 46, 139, 141
 Niksar 141
 Niş 46
 Nişantaşı 87
 Nizam-ı Cedid 19
 Nöyyi (Neuilly) antlaşmalarında 184
 Nufel Efendi 54
 Nureddin Bey 166
 Nureddin Ferruh Bey 77
 Nuri Bey 29, 116-117, 176, 179, 184
 Nuru Osmaniye 138

O

Odiyan Efendi 35
 Ohannes Efendi 35-36, 47, 53-54
 Ohri 61
 Ohrili Eyüp Sabri Bey 60
 Ordu müşirliği 74, 242
 Ortodoks 26, 83, 218
 Osmanlı Demokrat Fırkası 96, 97, 101, 103,
 223, 226
 Osmanlı Gazetesi 59, 226
 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 60, 147, 152
 Osmanlı Sosyalist Fırkası 96

Ö

Ömer Efendi 35
 Ömer Fevzi Bey 98, 181
 Ömer Fevzi Efendi 179, 184
 Ömer Lütfi Efendi 98
 Ömer Naci Bey 60

P

Pangaltı 87
 Paris 26, 29-30, 57-61, 104, 141, 142, 145,
 162-163, 168
 Paris Konferansı 168
 Patriklik 74, 242

Payas 46
 Pozantı 189
 Prens Mehmet Ali Paşa 57
 Prens Sabahattin Bey 59, 76, 103, 156
 Preveze 46
 Priştine 62, 97, 103
 Protestan 48, 81, 135, 137
 Protestan Kilisesi 135
R
 Rahmi (Arslan) Bey 60
 Ramiz Efendi 35, 36
 Rasim Bey 27, 54
 Rauf Bey 149, 150, 170, 184, 187, 206
 Redif Paşa 31, 32
 Refi Cevat 162-163, 165-167, 171, 173, 176, 183
 Refik Bey 28, 61, 77, 86, 104, 198
 Refik Halit Bey 165
 Resmo 46
 Resne 61-62
 Resneli Niyazi Bey 60
 Reşat Hikmet Bey 178, 182, 185
 Reval 61, 211, 222
 Rifat Bey 29, 30, 78-79, 146, 226
 Rifat Paşa 77, 104
 Rıza Efendi 47
 Rıza el-Sulh 77
 Rıza Nur Bey 87, 98, 100, 103, 107, 176, 179,
 181, 188, 198-199, 205
 Rıza Paşa 10, 32, 47, 127, 145, 167-171, 174,
 176, 177-179, 182-188
 Rıza Tefvik Bey 103, 116-117, 154, 188
 Rodos 19, 31, 46
 Roma 77, 101
 Romanya 29
 Rosinbol Hüsnü 121
 Rum 9, 19, 47-48, 59, 72, 77, 80-86, 92, 95-96,
 103, 108, 113, 115, 117, 129, 133-134,
 139, 140-143, 150-151, 154, 164, 173,
 175, 178, 215, 218, 224
 Rumeli 31, 53, 57, 62, 79-80, 84, 99, 119, 120-
 123, 174, 178-179, 185, 221
 Rum Meşrutiyet Kulübü 113, 115, 129, 139, 140
 Rupen Efendi 54
 Rusçuk 19, 46

Rusya 21, 26, 49, 55, 119, 136, 148, 154
 Rüşti Bey 77, 207
 Rüşti Paşa 31, 32, 35

S

Sadık Bey 60, 103, 105, 106, 113-114, 156,
 165-166
 Sadi Efendi 54
 Saffet Paşa 32, 36, 54
 Sahib Beyefendi 36
 Sait Halim Paşa 112, 131-132, 135, 139-140,
 145-147, 151, 180
 Sait Paşa 10, 36, 48, 54, 62, 67, 91, 99, 101-
 102, 105-112, 117-123, 125-126, 128,
 214, 293, 294
 Sakarya Savaşı 205
 Sakız 46
 Salahattin Bey 206, 208
 Salahattin Paşa 190, 192
 Salah Cimcoz 146
 Salih Paşa 170, 187-188
 Sami Paşa 35, 47
 Samipaşazade Sezai 58, 60
 Samsun 119, 139, 141, 185
 San'a 46
 Sandaski 81
 Saraybosna 46
 Saruhan 46, 302
 Satvet Lütfü Bey 156
 Sava Paşa 35, 36
 Sebuhan Efendi 47, 54
 Sefir Fahreddin Bey 174
 Selahaddin Bey 178, 179
 Selamet-i Umumiye Kulübü 96
 Selanik 46, 57, 60-62, 72, 79-81, 83, 89, 97,
 106-107, 111, 127, 129, 131, 148, 151,
 224, 248
 Sened-i İttifak 9, 18-20, 22-23, 222-223
 Sen-jerman (Saint Germain) 184
 Sensinod üyesi Vasiliyos 140
 Serez 46, 81, 116
 Serfice 78
 Server Paşa 32, 35-36, 47, 51
 Servet-i Fünun 57, 95, 102, 217, 310, 312-314
 Seyfettin Efendi 32

Seyit Bey 101, 109, 122, 124
 Siddık Bey 103
 Sırbistan 49, 50-51, 80
 Sırp 80, 85, 117
 Sırlar 80-81, 85
 Sırrı Bey 198, 207
 Siirt 46, 133
 Sinop 46, 87, 179, 195, 205-207
 Siret Bey 103
 Sirkeci Postanesi 86
 Sisam 84, 119, 224
 Sisliyan 59
 Sivas 46, 98, 101, 103, 119, 138, 152, 163-164,
 167-169, 171, 178-179, 184-185, 187,
 190, 198, 200, 206, 217, 225, 248
 Sivas Valisi Reşit Paşa 190
 Siverek 120
 Sofya 46, 54, 151-152, 248
 Sosyal Demokrat Fırkası 173
 Sosyalist 81, 96, 98, 101, 172-173, 178
 Sosyalist İştirak Mecmuası 98
 Sulh ve Selamet Fırkası 166-167, 172-173, 178
 Sultan Abdülaziz 24, 27, 29-31, 44, 225
 Sultan Abdülmecit 21-23, 49, 52
 Sultan Mahmut Türbesine 79
 Sultan Mehmet 91, 102
 Sultan Murat 32
 Sultan Vahdettin 148-149, 152, 155-156, 161-
 162, 168, 178-179, 186-188
 Suriye 46, 54, 57, 96-97, 103, 117, -118, 137,
 142, 146, 177, 248
 Surviçen Efendi 47
 Süleymaniye 31, 46
 Süleymaniyeli Şeyh Ahmet 27
 Süleyman Necati Bey 208
 Süleyman Paşa 31-32, 36, 37, 103, 221
 Süleyman Sudi Efendi 98

Ş

Şahin Naki Efendi 97
 Şakir Bey 76, 152
 Şam 46, 97, 118, 146
 Şark-ı Karahisar 46
 Şefik Efendi 94
 Şefik El-Müeyyed Bey 97

Şehirköy 46
 Şehremini Cemil Paşa 175
 Şehremini Kadri Bey 35
 Şehr-i Zor 46
 Şehzadebaşı 87, 103, 187
 Şemsi Paşa 62
 Şeref Bey 172, 179, 184, 187
 Şeref vapuru 58
 Şerif Bey 195-196
 Şerif Haydar Bey 146
 Şevket Bey 76
 Şeyh Ahmet 27
 Şeyh Osman Efendi 47
 Şeyh Servet Efendi 198
 Şeyhülislam Cemalettin Efendi 129
 Şeyhülislam Hayrullah Efendi 32
 Şinasi Bey 29
 Şükrü Nali Bey 103

T

Tahir Paşa (Ferik) 47
 Tahsin Bey 152, 187
 Taiz 46, 133
 Taksim 87, 312
 Talat Bey (Paşa) 60, 105, 112, 115, 135, 139
 Tan Gazetesi 207, 219
 Tanin gazetesi 87, 129, 142
 Tanzimat Fermanı 21-23, 223
 Tanzimat-ı Hayriyye 49
 Tarayan Nali Efendi 95
 Tasvir-i Efkâr gazetesi 28-29, 176
 Taşkışla 79
 Taşnak 80, 82, 85
 Taşnak Komitesi 82
 Taşnaksutyun Fırkası 135-136
 Taşoz Adası 68
 Tatar Osman Paşa 62
 Teceddüd Fırkası 152, 154-155
 Teke 46
 Tekirdağ 46, 138-140
 Telkof Efendi 127
 Tensikat Kanunu 92, 227
 Tepebaşı 87
 Terkos 45, 140
 Terkos Metropolit Kalinikos 140

Tersane 37, 211, 224
 Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet
 Cemiyeti 59
 Tevfik Bey 28, 76, 103, 116-117, 121, 154, 188
 Tevfik Beyefendi (Eski Deavi Nazırı) 47
 Tırhala 46
 Tırnova 46
 Tikveş 61
 Tokat 32, 98, 103, 152, 195, 197, 225
 Tolci 46
 Trablusgarp 46, 58, 91, 96, 98, 102-103, 106,
 112, 118-119, 122-123, 125, 132, 142-
 144, 155
 Trablus-i Şam 46
 Trabzon 46, 81, 85-87, 119, 138-141, 149,
 151, 154, 179, 181, 185, 198, 206-207,
 222, 224-225, 248
 Traianos Nallis 77
 Trakya 27, 184, 223
 Trovnik 46
 Tuna 46, 86, 248
 Tunalı Hilmi Bey 58, 188, 226
 Tuna Nehri 86
 Türk 5, 13, 15, 17-24, 27-29, 32, 37, 43, 48,
 56-62, 72, 92, 95-96, 103, 112, 114-
 118, 142, 147-149, 151, 154, 156, 172,
 181, 201, 204-208, 210-211, 213, 218-
 224, 226-227, 307
 Türkçe 28-29, 40-41, 68-69, 71, 73-75, 82,
 140, 166, 181, 227, 242-243, 251, 253,
 271, 286
 Türkçe İstanbul 166, 227
 Türk Dünyası 172
 Türkiye 5, 10, 13, 17-18, 20, 28-30, 32, 48, 57,
 60, 63, 68, 71-72, 74-78, 80-82, 90, 94,
 96-103, 109, 111, 114, 116-117, 119,
 120, 128, 131-132, 142, 148, 152, 157,
 162-163, 165, 172-173, 176, 186, 189-
 190, 192, 194-195, 197, 202-211, 213,
 217- 225, 251, 296-297, 299-300, 303,
 306-308, 319, 320
 Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 173
 Türkiye Sosyalist Fırkası 173
 Tütün Tüccarı Hacı Ahmet 47

U

Ulahlar 85, 115
 Unkapanı Köprüsü 87
 Urfa 46, 174, 177, 184, 185
 Usturumca 81

Ü

Üryanizade Ahmet Esad Efendi 47
 Üsküdar 56
 Üsküp 62, 80-81, 89, 119

V

Vahan Efendi 35
 Vahdet-i Milliye Heyeti 172
 Van 5, 46, 138
 Varna 46
 Varteks Efendi 139
 Vasfi Efendi 162, 166
 Vasiliki Bey 47
 Vefa 87
 Vefik Paşa 35, 51-52, 103
 Velid Bey 172
 VII. Edvard 61
 Vidin 46
 Vilademir Mirmiroğlu 140
 Vitali Feraci Efendi 86, 93
 Viyana 26, 151

W

Wilson Prensipleri 148, 183-184

Y

Yahudi 9, 47, 80, 113-114, 142, 226
 Yahya 28, 32, 227
 Yanko Efendi 36
 Yannakis Mammopoulos 77
 Yanya 46, 54, 84, 87, 97, 122, 248
 Yaver Paşa 121
 Yemen 46, 91, 96, 119, 133, 177, 249
 Yenice-i Vardar 60
 Yeni Gazete 86-87, 91, 98, 105-108, 111, 121-
 125, 127-128, 218
 Yeniköy Anlaşması 137-138, 223

Yenimahalle 87
Yenipazar 46, 62
Yesarizade Hayrullah Efendi 35
Yıldız Sarayı 55-56, 87
Yorgaki Efendi 47
Yorgi Boşo Efendi 78
Yorgi Yuvanidi Efendi 154
Yozgat 46, 152, 167
Yunan 84, 112, 173-174, 180, 188, 204-205, 221
Yunanistan 80, 112, 119, 144, 161, 168, 173,
180, 183-184, 196
Yunus Nadi Bey 169, 198, 202
Yusuf Akçura 59

Yusuf Kemal Bey 184, 198-199
Yusuf Paşa 32, 47
Yusuf Şetvan Bey 118
Yüzbaşı Kudret 121

Z

Zeki Bey 179, 188
Zeki Paşa 121
Zeynelabidin Efendi 98, 122
Ziya Bey (Paşa) 35
Zor 46, 96-97, 248
Zöhrap Efendi 77-79, 86, 89, 135